

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV BERGSLAGEN, RAPPORT 2005:8
ARKEOLOGISK FORSKNINGSUERSÖKNING

Södra Råda gamla kyrkplats år 2004

Värmland, Södra Råda socken, RAÄ 19
Ulrika Wallebom och Martin Edlund

UV BERGSLAGEN, RAPPORT 2005:8
ARKEOLOGISK FORSKNINGSUUNDERSÖKNING

Södra Råda gamla kyrkplats år 2004

Värmland, Södra Råda socken, RAÄ 19
Dnr 423-986-2004

Ulrika Wallebom och Martin Edlund

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

Riksantikvarieämbetet

Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV Bergslagen

Box 1406, 701 14 ÖREBRO

Besöksadress: Drottninggatan 18 b

Tel. 019-17 40 50

Fax 019-17 40 51

www.raa.se/uv

uvbergslagen@raa.se

© 2006 Riksantikvarieämbetet

UV Bergslagen, rapport 2005:8

ISSN 1404-1685

Kart- och ritmaterial Ulrika Wallebom

Utskrift UV Bergslagen

Innehåll

Inledning.....	5
Målsättning.....	5
Metod.....	6
Undersökningsresultat.....	7
Inne i kyrkan.....	7
Lämningar från förhistorisk tid.....	8
Dåtidens markhorisont.....	9
Stavkyrkan.....	9
Gravar samtida med stavkyrkan.....	12
Gravar samtida med timmerkyrkan.....	13
Senare lämningar.....	16
Sakristian.....	17
Schaktet vid klockstapeln.....	18
Konstruktion och datering.....	20
Fynd.....	22
¹⁴ C-analyserna.....	26
Analys av organiskt material.....	27
Dendrokronologisk datering av timmerkyrkan.....	27
Sammanfattande diskussion.....	28
Tiden före kyrkans uppförande.....	28
Kyrkoruinen.....	30
Gravar och kyrkogården.....	32
Klockstapeln.....	34
Referenser.....	35
Administrativa uppgifter.....	37
Bilagor	
Bilaga 1. Kontextlista.....	38
Bilaga 2. Fyndlista.....	46
Bilaga 3. Utdrag ur konserveringsrapport av Åsa Norlander.....	51
Bilaga 4. Sammanställning av ¹⁴ C-analyser.....	55
Bilaga 5. Dendrokronologisk rapport av Hans Lindersson.....	58
Bilaga 6. Kvartergeologisk rapport av Jens Heimdahl.....	60
Bilaga 7. Myntbestämning av Inger Hammarberg.....	62
Bilaga 8. Gravlista och osteologisk analys av Agneta Ohlsson.....	63
Bilaga 9. Osteologisk rapport av Agneta Ohlsson.....	74
Figurer	
Fig. 1. Schaktplan med samtliga schakt vid Södra Råda gamla kyrkplats. 2002 års schakt i blått, 2003 års schakt i grönt och 2004 års schakt i rött.....	82
Fig.2. Schaktplan inne i kyrkan med samtliga undersökta anläggningar. 2004 års schakt markerat med rött. Sentida störningargrånkräfferade, gravar rosa, stenar grå, stavkyrkan mörkgrön. De förhistoriska brandlagren och	

anläggningarna ljus turkos, härden mörkt turkos. Det sentida kulturlagret ljusgrönt. Gravkammaren i koret markerat med mörkblått.	83
Fig 3. Mynt från stavkyrkans nordvästra stolphål. Präglat under kung Erik Knutsson mellan 1208 och 1216. Foto Gabriel Hildebrand, KMK	84
Fig. 4. Grävningen i full gång inne i kyrkan. I förgrunden syns stavkyrkans sydvästra stolphål. Foto Ulrika Wallebom (Unr 4060:37).	85
Fig 5. Schaktplan med samtliga 210 undersökta gravar. Gravar samtida med stavkyrkan markerade med rött, gravar samtida med timmerkyrkan markerade med blått och de sentida gravarna inne i kyrkans kor och långhus markerade med grönt. Kyrkogården kan ursprungligen ha varit mycket mindre än idag. Den möjliga begränsningen på kyrkogården under stavkyrkotid markerat med rött.....	86
Fig 6. Dubbelgraven G 6882 inne i kyrkans långhus innehöll en äldre kvinna och ett barn som dog i 6-årsåldern. Foto Martin Edlund (Unr 4060: 20). ..	87
Fig 7. På denna bild som måste ha tagits i slutet av 1800-talet syns lite av den läktare som stod i långhusets västra del. Läktaren byggdes åren 1723-24 och revs år 1897. Foto ATA.	88
Fig 8. Sakristian under utgrävning. Den eventuella vinkällare som ska ha funnits här förstördes i samband med 1913 års renovering. Foto Ulrika Wallebom (Unr 4060:45).	89
Fig 9. Schaktplan över klockstapelfundamentet. Sentida störning gråskrafferad, stenar grå, gravarna rosa, sotlagren svarta och de rödaktiga kulturlagren mörkröda. Den del som grävdes ut ned till orörd sand markerad med röd rektangel.	90
Fig 10. Klockstapelfundamentet framrensat. Foto från ovan av Martin Edlund (Unr 4060:14).	91
Fig 11. Grav 6885 i långhusets norra del. Även om skelettet var dåligt bevarat syntes kroppens konturer tydligt. Foto Andreas Åhman (Unr 4060:17).....	92

Inledning

Sommaren 2004 genomfördes den avslutande etappen av tre års forskningsutgrävningar vid Södra Råda gamla kyrkplats. Sammanlagt arbetade elva arkeologer från Riksantikvarieämbetet, Västergötlands museum, Västmanlands läns museum, Värmlands museum och Stiftelsen Södra Råda gamla kyrkplats under fem veckor med arkeologi och kommunikation vid kyrkoruinen. Vid de tidigare provundersökningar som genomförts på platsen under 2002 och 2003 hade det konstaterats att det sannolikt legat en äldre kyrka på platsen. Dessutom hade det hittats ännu äldre lämningar, från både äldre och yngre järnålder inom kyrkoområdet. Vid årets undersökning skulle den återstående delen av kyrkans inre undersökas, för att försöka hitta fler spår efter den förmodade äldre kyrkan. De förhistoriska lämningarna skulle undersökas ytterligare, ges en bättre datering och om möjligt funktionsbestämmas. Dessutom skulle det klockstapelfundament, som redan under det första årets utgrävningar delvis hade tagits fram, dateras och typbestämmas.

I denna rapport presenteras en sammanställning av de arkeologiska resultaten från 2004 års undersökning. Resultaten har vävts samman med slutsatserna från 2002 och 2003 års undersökningar. För en mer utförlig presentation av de arkeologiska undersökningarnas antikvariska bakgrund hänvisas till den övergripande projektplanen för Södra Råda-projektet som återfinns på www.sodrarada.se samt rapporterna från 2002 och 2003 års undersökningar.

Det övergripande projektet kring Södra Råda gamla kyrkplats omfattar även ett kommunikationsprojekt som bland annat innefattade att vi arbetade tillsammans med amatörarkeologer i fält. Denna del av projektet kommer att redovisas i en sammanfattande kommunikationsrapport för åren 2002-2005.

Målsättning

Den övergripande målsättningen med de arkeologiska undersökningarna vid Södra Råda gamla kyrkplats hade redan efter den inledande provundersökningen år 2002 sammanfattats i fyra punkter. Utifrån resultaten efter 2003 års kompletterande undersökning kom punkterna att modifieras något. I undersökningsplanen inför 2004 års undersökning sammanfattades målsättningen som följer;

- Tiden före kyrkans uppförande. Vad representerar de förhistoriska anläggningarna och fynden? Går det att avgöra om det är lämningarna efter en kontinuerlig profan bebyggelse eller kan platsen haft en kultisk eller tidigt kristen funktion även innan kyrkan byggdes? Har det funnits en föregångare till 1300-talets timmerkyrka? Finns det fler spår efter en sådan kyrkobyggnad längre västerut i kyrkoruinen, eller finns det andra anläggningar eller fynd som talar för eller emot en sådan tolkning? Brandlagren och övriga anläggningar bör undersökas i sin helhet och ges en säkrare datering.
- Kyrkoruinen. Inne i timmerkyrkan påträffades såväl gravar som intakta kulturlager som eventuellt kan utgöra äldre golvnivåer.

Vad representerar de av gravar orörda områdena längs kyrkans långsidor? Vad representerar stenfundamenten i långhuset? Lagrens utbredning och datering bör klargöras, liksom dess förhållande till omgivande gravar och nedgrävningar. Detta kräver att ytan undersöks med single-contextmetod. För att samla in eventuella offerfynd eller tappade föremål bör samtliga lager även fortsättningsvis sållas.

- Gravarna och kyrkogården. Gravarnas dåliga bevarandegrad innebär att en omfattande osteologisk analys ej kan ge speciellt mycket information. De gravar som ändå kommer att omfattas av kommande undersökningar kommer dock att undersökas med samma metod som omgivande lämningar och översiktligt undersökas av en osteolog redan i fält. I den mån det går bör dock gravarna inom kyrkogården lämnas orörda.
- Klockstapeln. Vid en slutundersökning bör man ta fram hela fundamentet och belägga dess ålder och konstruktion samt eventuella föregångare. Under klockstapelns fundament kan även eventuella förhistoriska lämningar ha klarat sig undan senare tiders gravnedgrävningar.

Med utgångspunkt från dessa frågeställningar bestämdes att vi inför årets utgrävning skulle koncentrera undersökningen till resterande delen av kyrkans långhus samt ett provschakt inne i sakristian. Denna yta omfattade ungefär 65 kvadratmeter. Dessutom skulle den delvis redan undersökta klockstapeln tas fram i sin helhet, vilket beräknades omfatta en yta om cirka 45 kvadratmeter. I mån av tid, eller om de vetenskapliga förutsättningarna ändrades under grävningens gång, skulle även de resterande delarna av vapenhus och sakristia samt ytterligare ett litet schakt ute på kyrkogården undersökas. Preliminärt skulle huvuddelen av grävinsatserna koncentreras till schaktet inne i kyrkan. I undersökningsplanen poängterades även vikten av att återknypa undersökta kontexter med de lager och anläggningar som undersöktes år 2002 och 2003.

Metod

I schaktet inne i kyrkan grävdes samtliga lager för hand med skärslev och vattensållades. Innan utgrävningen startade gjordes en planskiss för hand på millimeterpapper, men efter det mättes alla lager och anläggningar in med totalstation och dokumenterades på kontextblanketter. I de fall det ansågs nödvändigt upprättades sektionsritningar för hand. Med jämna mellanrum upprättade varje arkeolog en övergripande Harris' matrix över det område som undersöktes. Dessutom togs en stor mängd digitala översiktsskizor.

I schaktet ute på kyrkogården banades matjorden av med hjälp av maskin. Sedan rensades stenfundamentet till klockstapeln fram för hand samtidigt som fynd i den kvarvarande matjorden över fundamentet samlades in. Efter dokumentation togs det övre skiktet av stenar bort med hjälp av en gripkloförsedd skogsmaskin. Fundamentets nordöstra

kvadrant grävdes därefter ut ner till orörd mark. Schaktet fotograferades i flera omgångar från ovan.

Samtliga gravar dokumenterades på en enskild kontextblankett. På blankettens baksida fanns utrymme för att för hand dokumentera skeletten på millimeterpapper. Varje grav fotograferades dessutom från ovan. Liksom året innan gjordes också en osteologisk bedömning av varje grav redan i fält. Efter dokumentation återbegravdes skeletten på kyrkogården, i ett schakt strax norr om kyrkoruinen. För varje grav noterades skelettets armställning, för att på så sätt få en grov datering av graven. Armställning A motsvarar armarna utsträckta rakt utmed sidorna (tidig medeltid), B armarna böjda (högmedeltid) och händerna på bäckenet, C armarna över mellangärdet och D armarna i kors över bröstet (sen medeltid) (Redin 1976). I det fall det fanns möjlighet att benen eller kistresterna skulle kunna användas för ¹⁴C-analys samlades prover in (bilaga 4). I efterarbetet gjordes en osteologisk sammanställning av skeletten från 2003 och 2004 års undersökningar (bilaga 8 och 9).

Samtliga fynd togs tillvara och ett urval grovregistrerades redan i fält. Delar av fyndmaterialet från klockstapeln och sakristian noterades och återdeponerades i återbegravningsschaktet. I efterarbetet registrerades fynden i Intrasis. Ett urval skickades på konservering och samliga mynt konserverades och bestämdes av Kungliga Myntkabinettet (bilaga 7).

Platsen för Södra Råda gamla kyrka är sank och har tidvis stått under vatten. För att utreda närmre hur vattenståndet påverkat området under olika perioder bjöds kvartärgeologen Jens Heimdahl från vid Stockholms universitet in för en dags fältstudier och diskussioner (bilaga 6).

Eftersom de dendrokronologiska analyser som tidigare utförts av timmer från kyrkan har visat sig ge delvis dubbeltydiga resultat, avsattes medel för en förnyad provtagning av de ursprungliga stockar som ännu finns kvar vid ruinen (bilaga 5).

Den ursprungliga planen att koncentrera insatserna till schaktet inne i kyrkan följdes. Eftersom det var svårt att avgränsa ett mindre provschakt inne i sakristian undersöktes den i sin helhet. Sammanlagt undersöktes 75 kvadratmeter inne i kyrkan. Klockstapelfundamentet visade sig vara större än vad vi hade trott, varför än något större yta ute på kyrkogården kom att undersökas än de 45 kvadratmeter vi hade räknat med. Sammanlagt blev klockstapelschaktet 75 kvadratmeter stort. Den kvadrant som undersöktes ner till orörd mark omfattade dock enbart 25 kvadratmeter (fig 1). De sekundära undersökningsytorna inne i vapenhuset och ute på kyrkogården prioriterades bort.

Undersökningsresultat

Inne i kyrkan

År 1913 genomgick kyrkan en stor renovering som bland annat innebar att kyrkans grund byttes ut. Detta innebar att drygt två meter breda och lika djupa schakt grävdes längs kyrkans väggar. Undersökningen inne i kyrkan inleddes liksom tidigare år med att 1913 års schakt grävdes ur och att den omrörda sandfyllningen sållades. I dessa lager hittades fynd från olika tidsperioder såsom keramik från järnålder till 1700-tal, fönsterglas

och glasönglas, flinta och kvarts samt en fragmenterad flintyxa, bärnstenspärlor, spikar och en kniv, ett beslag av kopparlegering samt flera mynt från tidsintervallen 1285 – 1808 (fig 2).

Lämningar från förhistorisk tid

Redan från 2002 och 2003 års undersökningar inne i kyrkan stod det klart att det mellan alla gravnedgrävningar fanns bevarade kulturlager och anläggningar från förhistorisk tid. I långhusets sydöstra del fanns en härd daterad till förromersk järnålder. Härden omgavs av mindre tydliga anläggningar i form av sotfyllda oregelbundna stolphål och flacka gropar, varav en daterades till folkvandringstid. Från härden och omrörda gravfyllningar i dess närhet samlades ett hundratal fragmentariska keramikskärvor av förhistorisk karaktär in. ¹⁴C-dateringar av kvarsittande matskorpor pekade mot en datering till vikingatid/tidig medeltid. I långhusets västra del undersöktes år 2002 delar av ett brandlager som även det innehöll förhistorisk keramik och som daterades till vendeltid/vikingatid (Hedvall, Nordström & Wallebom 2003; Wallebom 2004).

Trots att det vid årets undersökning visade sig att det fanns relativt stora ytor inne i kyrkan som inte hade grävts sönder av senare gravar så påträffades inga fler förhistoriska anläggningar av den typ som fanns i långhusets östra del. Däremot visade det sig att det brandlager som redan delvis undersökts i långhusets västra del (A1881, A1959, A1983 från 2002) var relativt omfattande trots att det i flera fall hade grävts sönder av gravar och 1913 års schaktgrävningar. Lagret (A10620, A10671, A10693, A10077) täckte en åtminstone 6 x 4 meter stor yta, och bestod av ett 0,02-0,10 meter tjockt ljusgrått, relativt homogent sandlager med inslag av kolbitar. I lagret påträffades ett fåtal keramikskärvor av järnålderskaraktär, bränd lera och ett kvartsavslag. Lagret daterades vid 2002 års undersökning till 680-980 e Kr, troligen 720-940 e Kr. Trots att lagret var mycket homogent och verkligen såg ut att vara tillkommet vid ett och samma tillfälle gav ett kolprov från årets undersökning istället en datering till 420-340 f Kr, vilket i så fall skulle innebära att lagret istället är samtida med härden från förromersk järnålder. Vid 2002 års utgrävning påträffades dessutom fragmentariska brandlagerrester norr om kyrkan, i schakten norr om långhuset och norr om sakristian (A 2061 respektive lager 7 på sektionssritning 3C2050). Lagren har inte daterats, men dess sammansättning påminde så starkt om det ovan nämnda ljusgrå lagret att de tolkas vara samtida.

Det sammantagna intrycket av de förhistoriska lämningarna på platsen är att den har nyttjats, om än ganska extensivt, under en lång tid. Bilden blir ännu fylligare om man lägger till det förhistoriska fyndmaterial som påträffats i omrörda gravfyllningar och sentida störningar. Exempelvis visade det sig vid årets grävning att det även finns ett stenåldersmaterial på platsen, trots att inga egentliga anläggningar har kunnat knytas till denna fas. Hittills har ett antal flint- och kvartsavslag samt fragment av slipade yxor identifierats. Materialet är i huvudsak av tidigneolitisk typ, det vill säga runt 4000 - 3300 år f Kr.

Bland keramikmaterialet hittades även ett 60-tal grovmagrade och fragmentariska skärvor av äldre järnålderstyp. Vidare tolkades ett

trettiotal skärvor härröra från yngre järnålder Ett 40-tal skärvor var istället av ett ganska välgjort, tunt svartgods av en typ som hör hemma i vikingatid eller tidig medeltid. En skärva av den här typen ¹⁴C-daterades redan år 2003 till 1000-1230 e Kr, troligen 1030-1170 e Kr. Ytterligare tre skärvor med bevarad matskorpa har i år daterats till samma tidsperiod, med en snävare trolig datering till 1080-1160 e Kr, det vill säga tidig medeltid. Hur de här skärvorna förhåller sig till uppförandet av stavkyrkan är på grund av den trots allt ganska vida dateringen svårt att säga. Antingen kan de ha hamnat på platsen före kyrkans uppförande, eller så kan de föras till tiden för stavkyrkobygget. Ytterligare en skärva med matskorpa har nämligen säkrare kunnat kopplas till stavkyrkotid, nämligen 1210-1310 e Kr, troligen 1244-1292 e Kr.

Utöver keramiken finns andra fyndgrupper som förmodligen också ska knytas till de förhistoriska aktiviteterna, som till exempel lerklining, bränd lera, brända ben och ett par eventuella glättstenar.

Dåtidens markhorisont

I de partier som inte skadats av senare gravnedgrävningar och schakt fanns ett diffust men ändå tydligt urskiljbart ”fläckigt” och humusblandat sandlager som överlagrade den orörda, homogena sanden. Denna sandhorisont hade även uppmärksammats och delvis undersökts både år 2002 och 2003. Lagret tolkades då ha tillkommit i samband med det första utnyttjandet av platsen och fungerat som en upptrampad markhorisont under förhistorien och när de första gravarna grävdes under tidig medeltid. Hur lagret hade bildats och hur det kom sig att även hög- och senmedeltida fynd hade hamnat här var dock oklart inför 2004 års undersökning (Wallebom 2004 s 7).

I grävningens slutfas framgick att lagret (AL10911) återfanns över i stort sett hela ytan inne i kyrkan. Det var svårt att avgöra var lagret slutade och var den orörda sanden vidtog, men lagret var omkring 0,2-0,3 meter tjockt och bestod av orangebrun, ”storfläckig” sand med ett litet inslag av sot och kol. Lagret grävdes ut i fyra så kallade grävnheter och allt material sållades. Utöver ett fåtal spridda fynd i toppen av lagret, bland annat två eftermedeltida mynt, visade sig lagret vara i stort sett fyndtomt. I lagrets sydvästra del påträffades dock ett antal bitar bränd lera och lerklining samt ett fragment av en slipad flintyxa. Även om motsvarande lager uppmärksammades även i schakten utanför kyrkan var de av någon anledning inte lika tydliga ute på kyrkogården som inne i kyrkan. Enligt kvartärgeologen Jens Heimdahl utgör den övre delen av detta mycket riktigt ett mänskligt skapat kulturlager som bildats då den naturliga markhorisonten grävts om, vilket framför allt lagrets ”storflammighet” är ett tecken på. De humusfärgade fläckarna i lagret är resterna efter den ursprungliga, naturliga matjorden eller brunjorden. Naturligt bildade lager eller så kallade brunjordshorisonter brukar vara avsevärt mer homogena. Under brunjorden är jorden ofta mer roströd av utfällt järn och djupare ner blir den mer blek (muntligen Jens Heimdahl).

Stavkyrkan

Redan vid 2002 års undersökning påträffades två stolphål i kyrkans kor som antydde att det hade funnits en byggnad på platsen innan

timmerkyrkan uppfördes på 1300-talet. Inför 2003 års kompletterande undersökning fokuserades därför insatserna på att försöka hitta fler spår efter denna byggnad och att över huvud taget försöka datera och funktionsbestämma de anläggningar och kulturlager som tillhörde tiden före timmerkyrkans uppförande. De höga förväntningarna till trots hittades dock inga fler stolphål i den östra del av kyrkan som undersöktes, men eftersom flera av de gravar som påträffades i koret visade sig vara söndergrävda av timmerkyrkans grund framstod det ganska tydligt att det trots allt med stor sannolikhet funnits en äldre stavkyrka på platsen. Idén om att de bägge stolphålen i koret antagligen bildat kyrkans yttre korvägg föddes, och därmed var vi inför 2004 års undersökning inställda på att de resterande stolphålen, om de nu klarat sig undan senare tiders gravnedgrävningar och schakt, fanns att söka i långhusets ytterkanter (Hedvall, Nordström & Wallebom 2003; Wallebom 2004).

Redan efter en veckas undersökning påträffades det första stolphålet i långhusets sydvästra del, och under grävningens gång hittades ytterligare två stolphål i nordväst och nordöst. I detta läge omvärderades en nedgrävning i långhusets sydöstra del som hade undersökts redan år 2003, och som efter mycket diskussioner slutligen hade tolkats tillhöra 1913 års schaktkant. Trots att större delen av den nedgrävningen (AN3476) hade förstörts av det moderna schaktet passade den bra in i mönstret av de övriga stolphålens placering och form.

Gemensamt för dessa stolphål var att de var mer eller mindre skadade av senare tiders nedgrävningar, bäst bevarat var det nordvästra stolphålet. Stolphålen var överlag cirka 0,7 meter i diameter, 0,7 meter djupa, hade raka nedgrävningskanter och plan botten. Speciellt det nordvästra stolphålet visade tecken på att ha blivit omgrävt en eller ett par gånger, vilket hade resulterat i att dess totala omfattning blev nästan 1,2 meter.

I alla stolphål fanns mer eller mindre tydliga rester efter själva stolpen, oftast som kraftigt förmultnad humus i stolphålets botten. Stolparna verkar ha varit omkring 0,45 meter i diameter. I stolphålen fanns även olika fyllnadslager som bör ha tillkommit dels när stolpen restes, dels efter det att stolparna förlorat sin funktion.

I fyllnadslagret till det nordvästra stolphålet (AN10370) hittades ett par skärvor svartgods och ett mynt präglat under kung Erik Knutsson någon gång mellan år 1208 och 1216 (fig 3). I detta stolphål var stolpen så pass bra bevarad att det gick att ta ett kombinerat vedarts- och ¹⁴C-prov. Analysen visar att stolpen var av ek som märkligt nog har daterats till 770-980 e Kr, troligen 810-960 e Kr. Eftersom det är osannolikt att stavkyrkan uppfördes under tidig vikingatid, får man istället räkna med att ekstolpen har en hög egenålder och förmodligen har återanvänts. Stolpen var delvis brandskadad, något som även kunde anas i de övriga stolphålen. Om detta ska tolkas som att stavkyrkan har brunnit är svårt att säga. Kanske kan stolparnas nedre delar avsiktligt ha sveds för att motverka röta (Göthberg 1995 s 95). Något som talar för den tolkningen var att det runt stolpen fanns små kolbitar som kunde vedartbedömas som gran. Kanske kan man tänka sig att ekstolparna har sveds i en härd eldad med grankvistar. En av dessa kolbitar kunde även den ¹⁴C-analyseras, vilket gav en datering till 980-1160 e Kr. Liknande grankol hittades i

fyllningen i det nordöstra stolphålet i koret (A1945) som undersöktes år 2002. Grankolet daterades då till 1030-1270, troligen 1150-1250 e Kr. Om detta är en riktig datering betyder det att stavkyrkan uppfördes vid 1100-talets mitt eller andra hälft. Sammantaget är detta ytterligare ett stöd för att stolparna sattes innan de sattes i marken. Ett möjligt scenario är att detta skedde direkt på byggarbetsplatsen. I så fall skulle det brandlager som år 2002 påträffades i den västra delen av kyrkogården kunna vara spåren efter detta. Lagret daterades år 2002 till 1030-1280, troligen 1040-1250 e Kr. Som en jämförelse med denna kolomgårdade ekstolpe kan Husaby kyrka i Västmanland nämnas. Denna kyrka uppfördes under 1100-talet, och vid en arkeologisk undersökning där hittades en jordgrävd ekstolpe som tolkades tillhöra en äldre stavkyrka. Stolpen var cirka 0,45 meter i diameter och intill stolpen hittades träkol (Lagerlöf 1985 s 47).

Det sydvästra stolphålet (AN8732) var till skillnad från de övriga stolphålen förstärkt med en stenskonung (fig 4). Skonungen bestod av fem stenar i storleken 0,25 meter som omgärdade den förmultnade stolpen. I stolphålsfyllningens övre delar hittades bland annat ett par spikar, kvartsavslag, bränd lera, lite glas och några skärvor svartgods. I den del av fyllningen som bör ha tillkommit i samband med att stolpen restes hittades två små fragment av svartgodsskärvor. Bägge fragmenten bestod av mynningsbitar, och på den ena av dem fanns rester efter matskorpa. En ¹⁴C-analys av denna skärva gav en vid datering till 990-1160 e Kr. Ytterligare ett intressant fenomen med det sydvästra stolphålet var att det både i sektion och plan syntes ett par tydliga mörkfärgade sprickbildningar i den ljusa sanden runt stolphålet. Sprickorna bör enligt kvartärgeologen Jens Heimdahl ha bildats i samband med att stolphålen grävdes, och eftersom sprickorna var fyllda med finkorniga, vattenavsatta sediment tyder mycket på att det bör ha regnat eller varit slaskväder när stavkyrkan byggdes!

Det nordöstra stolphålet (AN10271) hade också vaga spår efter en stolpe som delvis var bränd. I de fyllnadslager som bedöms vara samtida med anläggandet hittades endast några oidentifierbara järnföremål och en bit bränd lera, och i den yngre fyllningen fanns en skärva grovmagrad äldre järnålderskeramik. I direkt anslutning till stolphålets östra kant fanns en långsmal, rektangulär nedgrävning i vars botten det fanns rester av förmultnat trä (AN10130). I fält fördes en diskussion om huruvida denna nedgrävning skulle kunna vara resterna efter en stav tillhörande stavkyrkans vägg. Nedgrävningens placering skulle i så fall kunna indikera att även stavkyrkan hade en sakristia av samma typ som timmerkyrkan. Eftersom inga liknande stavnadgrävningar har hittats längs stavkyrkans ytterväggar, samt att nedgrävningens form stämde väl överens med hur andra barngravar i området var utformade så tolkades nedgrävningen ändå till slut som en grav (AG10129).

Jämför man stolphålens bottenmått visar det sig att stolparna tillhörande stavkyrkans långhus var nedgrävda till mellan 75,08-75,15 meter över havet. De stolphål som undersöktes år 2002 var något grundare och hade en något mindre diameter. Dessa stolpar var nedgrävda till 75,25 meter över havet, nedgrävningarna var 0,6 meter i diameter. Själva stolpresten, som enbart hade bevarats i det södra stolphålet (A2335 från 2002), var 0,4 meter i diameter. Att stolparna inte

var lika kraftiga i stavkyrkans kor beror sannolikt på att koret var av en lättare konstruktion än resten av kyrkan. Det bör också noteras att det saknas stolphål både till korets västra avslut och för inre takbärare i långhuset. Kanske har delar av stavkyrkans konstruktion vilat på syllstenar.

Av översiktsplanen (fig 5) framgår hur liten stavkyrkan var i förhållande till 1300-talets timmerkyrka. Stavkyrkan fick ju gott och väl plats innanför timmerkyrkans väggar. Dess långhus bör ha varit omkring 6,5 meter långt och 4,5 meter brett, medan koret var cirka 2,5 x 2,5 meter stort. Detta innebär att stavkyrkan var sammanlagt 9 meter lång och upptog en yta av omkring 35 m². Jämför man detta med timmerkyrkan (exklusive det senare tillbyggda vapenhuset) blir motsvarande mått för långhuset 11,5 x 8,5 meter och för koret 5,5 x 5,5 meter. Timmerkyrkan var sammanlagt 17 meter lång och omfattade om man inkluderar den nästan två meter breda sakristian cirka 140 m². Detta innebär att stavkyrkan ersattes av en fyra gånger så stor kyrka när timmerkyrkan uppfördes i början av 1300-talet.

Gravar samtida med stavkyrkan

Vid årets utgrävning undersöktes sammanlagt 48 gravar inne i kyrkan. Nio stycken av dessa motsvarades av gravar som delvis redan hade undersökts år 2002 och 2003. Liksom år 2003 visade sig flera av gravarna sannolikt vara samtida med stavkyrkan (fig 5). Två gravar i långhusets västra del (G10824 och dubbelgraven G11130/G11068) var tydligt avgrävda av timmerkyrkans grund, vilket visar att de anlades före timmerkyrkan byggdes i början av 1300-talet. Ytterligare 19 gravar längs stavkyrkans sidor, men framför allt väster om stavkyrkan, tolkades tillhöra samma fas. Några av gravarna låg något snett i förhållande till övriga gravar och den stratigrafiska analysen visade att gravarna var nedgrävda i två eller kanske till och med tre nivåer.

Detta äldsta gravskikt utgjordes av både vuxna och barn, framför allt spädbarn. Skeletten var utan undantag mycket dåligt bevarade och ofta fanns inga skelett alls kvar i graven. Detta gällde framför allt spädbarnsgravarna. Sammanlagt dokumenterades åtta små spädbarnsgravar och två gravar för barn som dött före 6 års ålder. Åtta gravar bedömdes tillhöra vuxna individer och fyra gravar gick inte att åldersbedöma alls. Den osteologiska analysen kunde inte avslöja mer om dessa individer än att en av dem, en trolig kvinna, hade tandsten (G7185) och att en annan av de vuxna (G8684) dog i 25-35-årsåldern. På grund av den dåliga bevaringsgraden var det dessutom ofta svårt att bedöma om de döda begravts med svepning eller i kista. Bland de vuxna och de förmodat vuxna tolkades bägge sorter förekomma. I de fall det fanns spår efter träkista var träresterna mycket sporadiska. Däremot var det tydligt att flera av spädbarnen låg begravda i enkla kistor eller trätråg. En av dessa tråggravar återfanns i den ovan nämnda dubbelgraven, placerad rakt väster om stavkyrkan. Den vuxne individen i denna grav (G11130) var till största del bortgrävd av timmerkyrkans grund och gick inte att köns- eller åldersbestämma. Allt tydde dock på att personen i fråga blivit begravd i en enkel svepning. Tråget med det döda spädbarnet (G11068) låg på den vuxnes vänstra underben. I en annan av tråggravarna väster om

stavkyrkan (G11069) låg två träkäppar. Käpparna visade sig efter analys vara av ek som tyvärr inte gick att ¹⁴C-datera.. Seden att man lade ned en eller flera käppar, med då oftast av hassel, till de döda finns dokumenterad från flera undersökta medeltidskyrkogårdar. De så kallade gravkäpparna har tolkats som en symbol för nytt och evigt liv efter döden (Cinthio 2002 s 83ff).

Försök har gjorts att ¹⁴C-datera ett flertal av dessa äldsta gravar, men flertalet har visat sig omöjliga att datera på detta sätt. Dock gick en av barngravarna, G9126, att datera. Denna bestod av en mycket grund grav med ett dåligt bevarat skelett som osteologiskt kunde åldersbestämmas till 0-6 år, men som av längden på graven att döma bör ha dött före tre års ålder. Graven kunde dateras till 1270-1400, troligen 1280-1310 e Kr.

En sammanlagd analys av alla tre årens gravar visar att 63 av de totalt 210 undersökta gravarna troligen tillhör stavkyrkan. Till dessa räknas flera av de dåligt bevarade svepningsgravarna som undersöktes norr om kyrkan år 2002 samt alla barnsgravar som undersöktes i koret år 2003. De gravar som undersöktes söder och väster om kyrkan år 2002 har däremot tolkats som samtida med timmerkyrkan, eftersom de övervägande bestod av kistbegravningar, många gånger med både kistspik och kisthandtag. Denna begravningstyp förefaller i de mer väldaterade gravarna från 2003 och 2004 tillhöra den hög-, sen- och eftermedeltida fasen. Ser man till hur de tidigmedeltida gravarna ligger fördelade runt stavkyrkan får man intrycket att kyrkogården ursprungligen varit mycket mindre, men att dess nordliga begränsning ut mot vägen varit intakt sedan etableringen av kyrkan. Att tidigmedeltida gravar saknas söder om kyrkan kan bero på att dessa grävts sönder av yngre begravningar. Kanske kan man tänka sig att kyrkogården från början endast omgärdat kyrkans närområde, så att kyrkan ursprungligen låg placerad mitt på kyrkogården. Eventuellt kan då den äldre kyrkogårdens västra gräns ha gått vid den punkt där kyrkogårdens norra begränsning idag gör en knyck. Vidare är det tydligt att gravarna öster och väster om kyrkan inte ligger precis intill stavkyrkans tänkta vägglinje såsom gravarna norr och söder om kyrkan gör. Av någon anledning har ett meterbrett uppehåll oftast gjorts mellan vägglinje och gravar i öster och väster (fig 5).

Gravar samtida med timmerkyrkan

Av de 48 gravar som undersöktes inne i kyrkan tolkades 26 stycken vara begravda under den period då timmerkyrkan stod på plats, det vill säga från 1300-talets början och fram till och med 1600-talet, då det blev förbjudet att begrava inne i kyrkan. Gravarna låg relativt prydligt ordnade i fyra rader inne i långhuset, kanske beroende på att det ursprungligen fanns tvärsgående golvreglar mellan gravraderna (fig 5). Nedan beskrivs gravarna rad för rad, med rad 1 närmast koret i öster till rad 4 längst i väster.

I rad 1 längst i öster undersöktes fyra gravar. Raden utgjorde en fortsättning på de fyra vuxengravar och två barngravar i långhusets sydöstra del som undersöktes redan år 2003. Sammanlagt fanns alltså tio gravar i rad 1. Av de fyra gravar som undersöktes under året var alla vuxna individer begravda i svepningar, eller i två fall med vaga spår efter trä i botten av graven. Grundat på de något bättre bevarade gravar som

undersöktes i denna rad år 2003, utgör dessa gravar troligen svepta kroppar som lagts ner på ett par enkla träplankor i botten av graven (jämför G3457 från 2003). Samtliga var begravda med armställning C. Två av gravarna hade relativt välbevarade skelett medan de bägge andra var dåligt bevarade. Den osteologiska analysen visade att två personer dött i 20-årsåldern, medan de andra blivit något äldre, dock högst 35 år. Två av dem var kvinnor (G6957, G9409), och alla personer var ganska kortväxta, runt 1,50 meter. Två av dem hade drabbats av karies respektive tandsten.

I en av gravarna (G6518) tillhörande en vuxen person över 20 år, hittades en järnsölja mellan benen. Söljan påminde mycket om den som hittades i graven intill (G4438) år 2003. Då tolkades söljan tillhöra en stövel eller en sko eftersom den hittades intill foten, men troligare är att dessa bägge gravar blivit nedlagda med ett spännband runt svepningen. Från söljegraven samlades ben in för ¹⁴C-datering, men tyvärr misslyckades även denna analys. I fyllningen i den troliga mansgrav som undersöktes år 2003 hittades emellertid ett mynt från 1290-1318 e Kr, som kanske kan ge en hint om dateringen. Dessa bägge gravar utmärker sig inte enbart genom att vara försedda med söljor utan har dessutom en väldigt central placering i kyrkan, mitt framför koröppningen. Hypotetiskt skulle man kunna tänka sig att det är fråga om patronatsgravar från tiden för timmerkyrkans uppförande.

I rad 2 undersöktes elva gravar bestående av nio vuxna, ett spädbarn och en dubbelgrav med en vuxen och ett barn. De allra flesta var begravda med svepningar, men såväl spädbarnet (G6866) i långhusets mitt, som två vuxna i långhusets södra del var begravda i kistor. I den ena (G7021) utgjordes den eventuella kistan enbart av sporadiska trärester. Den andra kistgraven (G6600) hade ganska tydliga spår efter en svagt trapetsoid kista med bevarade kistspikar. Gravarna var nedgrävda i flera omgångar, och överlagrade varandra i åtminstone tre eller fyra nivåer. De äldsta skeletten var gravlagda med armställning C och de yngsta med armställning D.

Fyra av skeletten var relativt välbevarade men de flesta var relativt eller mycket dåligt bevarade. Den osteologiska analysen visade att individerna här var något äldre än de i rad 1. Två personer blev över 45 år, vilket får räknas som gammalt i sammanhanget. Flertalet av de vuxna dog mellan 25-45 års ålder, medan två endast blev runt 20 år gamla. Individerna i rad 2 var över lag något längre än de i rad 1. Flera av de vuxna var runt 1,55-1,65 meter, medan en av männen (G6883) i långhusets mitt var drygt 1,80 meter lång. Eftersom skeletten i de flesta fall var dåligt bevarade var det svårt att avgöra vilket kön personerna hade. Två kvinnor och två män kunde, ibland med stor tveksamhet, urskiljas. Några tendenser till att kvinnor i huvudsak skulle vara begravda i norr och männen i söder fanns inte, snarare tvärt om. Tre av de senast gravlagda individerna hade karies och tandsten eller ojämnt slitna tänder.

Den ovan nämnda dubbelgraven (G6882) låg strax söder om långhusets mittlinje och bestod troligen av en i sammanhanget äldre kvinna begravd i en enkel svepning. Intill henne låg ett barn som dött i sexårsåldern (fig 6). Sammanlagt har ytterligare två dubbelgravar undersökts i Södra Råda, dels den ovan nämnda dubbelgraven som var

samtida med stavkyrkan (G11130/G11068) dels en grav (G903) som undersöktes på kyrkogården norr om långhuset år 2002 (Hedvall, Nordström & Wallebom 2003 s 9).

I rad 3 undersöktes åtta gravar bestående av fem vuxna individer och tre där det inte gick att avgöra om det var fråga om barn eller vuxna. Hälften var begravda i svepning och hälften i kista. En av vuxengravarna längst i söder (G6443) hade spår efter en trapetsoid kistbotten och ytterligare en barn- eller vuxengrav (G10050) i långhusets mitt hade sporadiska kistrester av obestämd form. Ingen av dessa gravar hade kistspikar, utan bör ha blivit sammanfogade med träplugg. En annan av de svårbestämda gravarna (G10860) i norr hade rester av kistträ och kistspik. En av de absolut yngsta gravarna i långhuset (G9395) låg i långhusets mitt och innehöll ett relativt välbevarat skelett och välbevarade rester efter en rektangulär kista med både kistspik och kisthandtag. Personen i graven var minst 20 år gammal och i gravens fyllning fanns lösfynd av både kritpipor och en käke där ett runt hål i tandraden hade urholkats efter ett intensivt rökande. Denna grav bör vara samtida med de gravar som undersöktes i korets gravkammare år 2003. Dessa kunde dateras till 1600-talets mitt och fram till 1700-talets början (Wallebom 2004 s 10). I de fall det gick att se var personerna i rad 3 begravda med armställning C eller ett mellanting mellan C och D.

Utöver den välbevarade yngsta graven i mitten var skeletten relativt dåligt bevarade eller helt bortgrävda. Den osteologiska analysen kunde enbart indikera att de vuxna individerna var över 20 eller 25 år när de dog. En av de gravlagda strax söder om långhusets mitt var en man som blev ganska lång, kring 1,75 meter (G9999). De övriga individerna gick inte att könsbestämma, men ytterligare en individ var omkring 1,80 meter lång, vilket bör indikera att även detta var en man (G7180), även denna i långhusets södra del. Övriga individer var runt 1,60 meter långa. En av de senast gravlagda hade tandsten.

I rad 4 fanns enbart tre gravar, samtliga efter vuxna individer begravda med svepning. Gravarna hade delvis redan undersökts år 2002. I två fall kunde det konstateras att de döda gravlagts med armställning C och D. Skeletten i gravarna var relativt dåligt bevarade, och den osteologiska analysen kunde endast avslöja att en av dem var över 20 år när den dog (G9746). Ingen av de gravlagda gick att könsbestämma. Personerna var 1,60-1,70 meter långa.

Även från ett flertal av de här gravarna samlades material in för ¹⁴C-analys, med samma nedslående resultat. Ingen av dem gick att datera.

Vid 2003 års undersökning i den sydöstra delen av långhuset verkade det som om långhusets sidor av någon anledning hållits fria från gravnedgrävningar. Av det parti som undersöktes det året hade en nästan två meter bred passage längs den södra väggen lämnats orörd. En av frågeställningarna inför 2004 års undersökning var därför att utröna om detta gällde över hela kyrkorummet, och vad detta i så fall skulle kunna betyda. Efter årets undersökning står det emellertid klart att man har utnyttjat hela ytan för begravningar, om än något glest ibland.

En sammanlagd analys av alla tre årens gravar visar att sammanlagt 140 av de 210 undersökta gravarna tolkas ha anlagts under timmerkyrkans brukningstid.

Senare lämningar

Spritt över hela undersökningsområdet fanns lager, anläggningar och stenar som var stratigrafiskt yngre än alla gravar, och som tolkades ha tillkommit under den senare delen av kyrkans användningstid. Mest markant var ett tydligt stenfundament i långhusets västra del. Delar av samma fundament hade observerats och grävts bort redan under 2002 års undersökning. Fundamentet bestod av ett 50-tal stenar i storleken 0,2-0,4 meter som låg inom ett cirka sex meter långt och två meter brett område längst västerut i långhuset. Stenarna avslutades i en relativt rak avgränsning åt öster omkring 3,3 meter från långhusets västra yttervägg. Stenarna låg ofta, men inte alltid, med en flat sida uppåt och deras övre mått varierade mellan 75,95 och 76,05 meter över havet. Fundamentets avslutning åt öster stämmer ganska väl in med den utstickande följare som satt på timmerkyrkans södra vägg, direkt öster om den ursprungliga, igensatta sydportalen. Följaren fungerade som en förstärkning för den södra långhusväggen, eftersom den var avbruten av både fönster- och dörröppningar. Stenfundamentets placering har troligen ingen koppling till denna följare. Fundamentet kan istället ha fungerat som en förstärkt grund för den läktare som uppfördes år 1723 för att skapa mer plats åt den växande församlingen. Eftersom den skymde stora delar av väggmålningarna revs den dock vid en restaurering år 1893 (Ullén 2000 s 14). Dokumentationen av hur läktaren var konstruerad saknas till stora delar, men enligt ett äldre fotografi av kyrkans interiör där läktaren skymtar fram stöttades den upp av rektangulärt bilade trästockar (fig 7). Inga större urtag för stöd för läktaren fanns bevarade i kyrkans väggar, varför den verkar ha ställts in med ett minimum av infästning i väggarna (muntligen Ann Catherine Bonnier). Detta, samt det faktum att dessa stenar hör till de yngsta lämningarna i kyrkan, stöder tolkningen att fundamentet fungerat som ett stöd för någon slags fristående stöttor för 1700-talsläktaren.

Stenarna vilade på ett tunt, humöst kulturlager som fläckvis återfanns i hela långhuset, men framför allt i dess västra del. Lagret hade delvis redan undersökts år 2002. Dessa omrörda lager var som mest en knapp decimeter tjocka och innehöll fynd från olika tidsåldrar, som till exempel spik, svartgods, stengods, bränd lera, flinta och fönsterglas. I dessa lager hittades även två bärnstenspärlor och ett bokbeslag av kopparlegering. Lagret tolkas ha tillkommit i samband med någon av de renoveringar som gjorts inne i kyrkan eller när läktaren uppfördes under 1700-talet.

Med oregelbundna mellanrum låg även större stenar inne i långhuset, som inte tolkades ha samband med stenfundamentet i väster. Stenarna var rundade och 0,3-0,5 meter stora. Ibland hade humusblandad svämsand samlats under och runt stenarna, och i den södra delen av långhusets mitt låg två större stenar i en flack nedgrävning (AN6427), fylld med humusblandad sand. Inga tydliga strukturer kunde ses i stenarnas placering, möjligen kunde en något sned öst-västlig linje anas mellan den ovannämnda stenfyllda gropen och en sten (AS3448) i långhusets sydöstra del samt en liknande flack grop (AN4172) i korets södra del, båda undersökta år 2003. Likaså kunde man med god vilja ana en nord-sydligt orienterad stenrad i långhusets mitt, mellan gravrad 2 och 3. Även i långhusets norra del, strax söder om stavkyrkans nordvästra stolphål,

fanns en flack grop (AN10032) fylld med ett par större stenar. Denna stenansamling kunde dock inte inordnas i något särskilt mönster. Tolkningen av dessa stenar är även den osäker, möjligen kan det vara resterna efter en äldre grund för golvreglar och bärlinor. Merparten av de ursprungliga grundstenarna bör dock ha blivit bortgrävda i samband med att plintarna i kyrkans mittlinje anlades år 1913.

I långhusets västra del fanns även två flacka gropar (AN10000 och AN6797) som var fyllda med humös sand och mycket skärvig sten. Groparna var oregelbundet runda, cirka 0,9 meter i diameter och 0,35 meter djupa. Bägge dessa gropar låg i anslutning till stavkyrkans bägge västra stolphål, vilket vållade en del huvudbry under fältarbetet. Det är dock ställt utom allt tvivel att dessa gropar trots sin strategiska placering intill stolphålen stratigrafiskt tillhörde den allra yngsta fasen i timmerkyrkans användningstid. Hur de stenfyllda groparna ska tolkas är dock en svår fråga. Kanske har även de fungerat som ett extra fundament till 1700-talsläktaren.

Precis norr om en av de moderna plintarna i långhusets mitt fanns en rektangulär, nord-sydligt orienterad nedgrävning som var 1,5 meter lång och 0,7 meter bred (AN9671). Nedgrävningen var flack och ökade i djup in mot plinten och var som djupast 0,35 meter djup. Fyllningen bestod av humös omrörd sand av samma typ som de ovan beskrivna kulturlagren och innehöll inga fynd utöver ett par spikar. Nedgrävningen tolkas ha tillkommit vid någon av renoveringarna, troligen år 1913. Uppgifter finns om att man i samband med det årets renovering schaktade bort fuktig och svampskadad jord under långhusets nedsjunkna brädgolv (muntligen Ann Catherine Bonnier).

En rolig detalj från timmerkyrkans användningstid var ett antal klargröna skärvor av fönsterglas. Glaset var ett par millimeter tjockt och av medeltida karaktär. Skärvorna hade kröjlsade kanter och hade en rundbågig form. Förmodligen har glaset suttit som en infälld bård i ett rundbågigt fönster, kanske i den igensatta, dubbelt rundbågiga fönsteröppningen i korets östvägg (jfr Lagerlöf 1985 fig 250).

Sakristian

Enligt uppgifter ska det tidigare ha funnits en vinkällare i kyrkans sakristia (Djurklou 1867 s 35). Vinkällaren ska ha bortskaffats i samband med en renovering av kyrkan år 1893, samma år som läktaren monterades ned (muntligen Ann Catherine Bonnier). För att utröna om det fanns några spår kvar efter denna vinkällare bestämdes inför 2004 års undersökning att ett provschakt skulle grävas inne i sakristian. Redan innan undersökningen startade fanns emellertid starka misstankar om att eventuella spår skulle ha grävts bort helt i samband med 1913 års renovering. Sakristian var inte mer än drygt 1,5 meter bred, varför det var sannolikt att hela dess inre hade grävts bort när den nya, kraftiga stengrunden anlades. Under ett par dagar vid årets undersökning gjordes dock en upprepning av kvarvarande brandrester och lucker, omrörd sand mellan de stenar som stack upp i sakristian i hopp om att hitta kvarvarande kulturlager eller äldre konstruktioner (fig 8). Vid upprepningen påträffades stora mängder blyspröjs, planglas av modernt snitt, smält glas samt ett mynt från mitten av 1900-talet. Några äldre

konstruktioner eller lager påträffades dock inte, och farhågorna om att alla äldre spår utplånats år 1913 besannades.

Schaktet vid klockstapeln

Den andra stora ytan som undersöktes var den troliga platsen för klockstapeln. Målsättningen var att frilägga hela fundamentet för att utröna klockstapelns datering, konstruktion och eventuella föregångare. Frågeställningarna rörde också hur kyrkogården har disponerats och att söka spår efter övriga förhistoriska aktiviteter. Forskningsobjektet är mycket ovanligt då ytterst få klockstapelfundament har undersökts arkeologiskt.

Resultaten från georadarundersökningen och provundersökningen år 2002 visade på ett större stenfundament i sydvästra hörnet av den rektangulära kyrkogården. En mindre del av fundamentet kom att undersökas och lämnades sedan framtaget (Hedvall, Nordström, Wallebom 2003 s 12). Vid årets undersökning så frilades hela fundamentet samt en remsa på 0,5-1,5 meters bredd runt om fundamentet till en sammanlagd yta om 75 kvadratmeter (fig 9). Matjorden banades av med en Bobcatgrävare ned till stenfundamentet. Hela fundamentet handrensades därefter varvid föremål samlades in. Efter lodfotografering (fig 10) togs samtliga stenar i den övre delen av fundamentet bort dels för hand och dels med hjälp av en gripkloförsedd skogsmaskin. Med anledning av fundamentets storlek och djup kom prioriteringarna att läggas på att endast undersöka den nordöstra delen av fundamentet, men även undersöka ett omgivande äldre sotlager samt de gravar som var berörda av fundamentet. Inom schaktets södra del framkom två moderna störningar. Dels ett dike, som påträffades redan 2002, vilket härrör från 1800-talets dräneringsarbeten av kyrkogården. Likaså en jordledning till en åskledare från år 1926.

Stenfundamentet vara täckt av ett 0,25-0,5 meter tjockt matjordslager (L30319) av brun humös sand, vilket tunnade ut mot väster. Detta överensstämmer med uppgifterna att den överblivna jorden från 1913 års schaktningsarbeten använts till att fylla gropen där klockstapeln stått. Fundamentet visade sig bestå av en stor mängd (cirka 100 stycken) tätt liggande kantiga och runda 0,1-1,0 meter stora stenar (AS7123). Stenarna bildade ett kvadratisk fundament om cirka 7x7 meters storlek med en SSV-NNÖ riktning, vilket följer i huvudsak kyrkans och kyrkogårdens orientering. Merparten av stenarna låg längs med sidorna till en bredd av cirka 1,5-2,0 meter. Inga sammanhängande syllstensrader kunde urskiljas däremot fanns större koncentrationer av sten i hörnen och mitt på den nordvästra respektive den sydöstra långsidan, vilket gav en något uddformad kvadrat. Stenarna låg här i flera skikt, enstaka på högkant och andra mera inkilade med 0,5-1,0 meter stora block och mellanliggande 0,1-0,15 meter stora stenar. I fundamentets centrum fanns ett 1,0x0,75 meter stort trekantigt block med rostspår. Från denna utgick två glesa stenrader vilka bildade en korsform. Den nordvästligt-sydöstligt orienterade stenraden fortsatte ytterligare cirka 1,5 meter utanför fundamentet i norr respektive i söder.

Ovanpå fundamentet fanns ett rödaktigt kulturlager, vilket bestod av en större avlång och flera mindre fläckar av rödfärgad sand med röda

klumpar och järnoxid (AL9211, 9240, 9252, 9263, 11131, 11141). Förmodligen rör det sig om den blandning av rödfärg och tjära som ströks på stapeln och kyrkan vid flera tillfällen. Efter att det översta stenskiktet tagits bort med maskin handrensades ytan igen. Fundamentet visade sig då bestå av en större kvadratisk formad nedgrävning som fyllts med sten och gråbrun humös sand (AL30320). I mitten fanns fyra stenfria partier med orörd sand. Inom fundamentets nordöstra hörn undersöktes en yta om 25 kvadratmeter som grävdes ned till den orörda sanden, övriga delar av nedgrävningen undersöktes ej i botten. Nedgrävningen bestod av en lång cirka 1,3 meter bred ränna, som var 0,6 meter djup med rundad botten. I centrum av fundamentet fanns en rundad grop 1,3x1,5 meter stor med 0,6 meters djup. Från gropen utgick nedgrävningar, i en korsform, ut till den större nedgrävningen. Dessa var fyllda med sten blandat med gråbrun humös sand (AL11568, 11619) samt inslag av röda klumpar, kolbitar och järnutfällningar. Fyndmaterialet direkt ovanför fundamentet bestod främst av en stor mängd spik, 354 stycken, vilka var koncentrerade till fundamentets fyra hörn. Här hittades likaså tre kopparmynt, en dubbelknapp i kopparlegering, ett bultlås och brunt buteljglas. Tillsammans med stenarna och direkt under dessa framkom spik, vitlerengoberat rödgods, stengods och grönt flaskglas.

Utanför fundamentets nordöstra långsida och hörn fanns en samling av 0,2-0,6 meter stora stenar. Dessa kan ha tillhört en stenläggning framför ingångspartiet i klockstapeln. Längs med klockstapelschaktets östra sida fanns likaså rester av flera sotlager belägna på och inom ett kulturlager. Sotlagren bestod av svartvit sotig sand med 0,05-0,1 meters djup men var till stor del omrörda och avgrävda (AL9192, 9173, 11151 m fl). Ett liknande sotlager hittades år 2002 i schaktet väster om kyrkan på kyrkogården, vilket som tidigare nämnts kunde ¹⁴C-dateras till tidig medeltid eller 1030-1280, troligen 1040-1250 e Kr. Ett ¹⁴C-prov från det lager vi ursprungligen tolkade som samtida (AL9192) gav emellertid en datering till 880-1030 e Kr, vilket visar att lagren alltså inte är samtida. Ett annat kulturlager i samma område (AL11749) var ett mångfärgat humöst och siltigt sandlager som till större delen var stört av fundamentet, gravar och åskledaren.

Inom klockstapelschaktet påträffades 11 gravnedgrävningar, varav nio undersöktes. Alla utom en återfanns i schaktets norra del. Gravnedgrävningarna låg i väst-östlig riktning och befann sig främst i norra delen av schaktet samt en i södra delen, alldeles intill den gamla kyrkogårdsbalken. De fem stratigrafiskt äldsta gravarna låg under fundamentet och hade störts av stapelns nedgrävning. Gravarna bestod av avlånga rundade nedgrävningar med dåligt bevarade benrester, omrörda ben och mörkfärgningar som på grund av klockstapelns tyngd pressats ned (G11533, 11303, 11163, 30315, 30316). Troligen har skeletten varit svepta, eftersom inget kistträ hittades. Ytterligare två gravar (G11820, 11235) hade skadats av fundamentet men var stratigrafiskt yngre än de fem äldsta gravarna. Den första hade enbart kistrester kvar och den andra hade svepning med dåligt bevarat skelett.

Utanför fundamentet fanns fyra gravar som tillkommit efter att klockstapeln byggts (G30317, 30318, 11520, 11334). Endast de två sistnämnda undersöktes, vilka i sin tur hade grävts sönder av

klockstapelnedgrävningen. Den södra (G11334) innehöll en bättre bevarad kista med trapetsoid form, profilerat lock, tassar, spikar, men utan spår av skelettet. Den norra graven (G11520), som fortsatte utanför schaktkanten, hade kista med trapetsoid form, spik och skelett. Denna grav var den enda av gravarna i detta område som kunde analyseras osteologiskt och som dessutom gick att datera genom ¹⁴C-analys. Det visade sig att det rörde sig om en vuxen individ som dött i 40-60-årsåldern någon gång mellan åren 1490-1680 e. Kr. Med tanke på att graven var yngre än klockstapeln sannolikt i slutet av 1600-talet. Trots att enbart en grav gick att analysera osteologiskt tyder gravarnas storlek på att alla gravar i detta schakt innehöll vuxna individer. Likaså är förmodligen de flesta gravarna som äldst senmedeltida och tillkomna något före och strax efter klockstapeln. Enligt uppteckningar från en sockenstämma på 1840-talet ansågs kyrkogården vara för trång och gravarna hade upptagits utan all sorts ordning det vill säga inga linjegravar (Bohrn 1963 s 16).

Konstruktion och datering

Eftersom så få klockstaplar har varit föremål för arkeologiska undersökningar så är man, utöver de undersökta fallen, hänvisad till bevarade staplar. En generell tolkning av de äldsta staplarnas grund är att de likväl som stavkyrkorna har haft jordgrävda stolpar. Exempel på detta finns i den närmast belägna undersökta klockstapeln vid Hammarö kyrka i Värmland. Under tornstapeln från år 1731 som har en sentida fot, återfanns stolpar som tolkades tillhöra en äldre klockstapel (Tuulse 1948 s 221). Vid den nyligen undersökta stavkyrkan i Klosterstad, Östergötland hittades stolpar efter en klockstapel (muntligen Rikard Hedvall). Under medeltidens gång övergick man till att uppföra kyrkorna på stensyll, och det är troligt att klockstaplarna följde samma utveckling. Ett exempel utgörs av den klockstapel i Fors/Glava, i Glava socken i Värmland som undersöktes år 1941 och som tolkades ha uppförts på ett cirka 8x8 meter stort stenfundament med bred stensyll (Lagerlöf 1985 s 143).

Klockstaplar som är bevarade är framför allt från 1600- och 1700-talen och förekommer främst i två utföranden, dels klockbocken som är vanligast, dels tornstapeln som inte är lika vanligt förekommande. Klockbocken är konstruerad av tre till fyra resta hjärtstolpar med mellanhängande klockor och utskjutande snedstötter, vilka hålls samman nedtill av korslagda träsyllar (Lindblad 1995 s 8f). Tornstapeln är däremot firsidigt byggd av resta inåtlutande hörnstolpar, enstaka stolpar i sidorna och i mitten, samt sammanhållande syllar, kryss och strävor (Lindblad 1995 s 10ff). Dessa öppna konstruktioner kom under 1800-talet även att byggas in med panel eller spån. Tornstaplarna finns främst i Skåne, Blekinge och norra Västergötland, samt även i Värmland (muntligen Jacob Lindblad).

Utifrån litteraturstudier och diskussioner med klockstapelexperter Jakob Lindblad (Sveriges kyrkor) så är det mycket troligt att det bevarade klockstapelfundamentet i Södra Råda har burit en tornstapel. De främsta utgångspunkterna är det kvadratiske fundamentet med en tornstapels

viktigaste stödpunkter i form av tydliga anhopningar i hörnen och blocket i mitten.

I de historiska källorna och utifrån de bevarade inventarierna får man ett visst dateringsunderlag. Den äldsta historiska källan är Johan Peringskiölds teckningar och beskrivningar av kyrkor i Skara stift från år 1671. Vid besöket i Västergötland gjorde han en teckning av Råda kyrka och Amnehärads kyrka ritade tillsammans. Bilden är omdiskuterad då det finns flera Rådakyrkor i Västergötland samt att renritningen saknar flera detaljer. På bilden finns en klockstapel intill Råda kyrka avtecknad, vilken är en inbyggd, spåntäckt tornstapel med pyramidformad huv, fönstergluggar och ingång i öst (Peringskiöld 1671 s 12). En annan beskrivning gjordes av Bror Emil Hildebrand år 1856 av klockstapeln som *"byggd omkring en rätt uppstående fyrkantig, grof s.k. hjertstock, försedd på ena sidan med inhuggna steg och på den andra med 2:ne fördjupade rämnor för fingrarna, till tjänst för den som på stocken skolat uppklattra till klockorna"* (KVHAA Handl. 21). Utifrån ett brandförsäkringsbrev så hade klockstapeln måtten 5 meter i längd, 5 meter i bredd och 16 meter i höjd på ryggåsen (Silfving 1914 s 69). Stapeln skall enligt Silfving ha burit två mindre klockor och senare även haft moderna trappor. Enligt Bohrens uppgifter var klockstapeln rest på kyrkogårdens södra del, den var uppförd av timmer, inklädd med bräder och hade spåntäckt huv med spira/vindflöjel från år 1718 (Bohrn 1963 s 14).

Under 1700-talet gjordes återkommande reparationer, tjärning och rödfärgning fram till 1837 då den fallfärdiga stapeln skulle rivras. Det skedde dock inte förrän cirka år 1857 då klockorna fördes till den nya kyrkan. På 1858 års karta över södra Råda socken har man märkligt nog avbildat en liggande tornstapel med pyramidformad huv. Möjligen rör det sig om den rivna, kvarliggande stapeln.

De bevarade klockstapelinventarierna består av en vindflöjel, kyrkklockor och en klockbock. De två mindre kyrkklockorna av malm, som hängde i klockstapeln, flyttades till den nya kyrkan när stapeln revs. Den ena klockan finns kvar i Södra Råda nya kyrka men har osäker datering. Den andra klockan förvaras sedan år 1911 på SHM (inv nr 14 691) och är av en typ som kan dateras till 1300-talet. Den senare har även en bakvänd inskrift med svårtydda minuskler, som enligt Bohrn troligen är herdarnas hälsningsord till Maria *"ave maria gracia plena"* (Bohrn 1963 s 28). I samband med de arkeologiska undersökningarna återfanns likaså en klockstock, det vill säga en trästock som klockan var fäst vid med hjälp av järnband. Eftersom ryktet gjorde gällande att denna klockstock skulle kunna ha medföljt de medeltida klockorna vid förflyttningen över till den nya kyrkan år 1857, gjordes en dendrokronologiskt analys, som dock visade att stocken var sentida och gjord av tall. Stilmässigt kan den enligt Lindblad vara från 1800-talet (muntligen Jakob Lindblad).

De daterbara arkeologiska fynden bestod av tre kopparmynt med dateringarna 1666, 1667-1677 och 1719, vilka återfanns på fundamentet. Här framkom även en dubbelknapp i kopparlegering, vitlerengoberade rögodsskärvor och grönt flaskglas, vilka ger en generell datering till slutet av 1600-talet och början av 1700-talet.

Klockstapelns läge på kyrkogården är i sig också ett viktigt dateringsunderlag. Den numera rektangulärt formade kyrkogården har troligen ursprungligen varit mindre och något kvadratisk formad. Det som tydligt visar att kyrkogården har utvidgats i en eller flera etapper åt väster och åt söder är dels stolphål efter äldre kyrkobalkslägen, samt balkens ”avbräck” ungefär mitt på norra långsidan. Likaså har de äldre gravarna framför allt återfunnits i kyrkans närhet, medan gravarna i kyrkogårdens västra och södra ytterkanter förefaller vara av yngre datum. Det är fullt möjligt att en äldre klockstapel kan ha funnits i den äldre kyrkogårdens sydvästra hörn, som i sin tur revs vid uppförandet av den undersökta yngre klockstapeln. En stenkonstruktion kunde påvisas mellan kyrkan och stenfundamentet både vid georadarundersökningen 2002 och i det västra kyrkogårdsschaktet under 2002 års undersökning.

Klockstapeln uppfördes därför troligen i slutet av 1660-talet. Den kom också att genomgå flera reparationer, då även en vindflöjel från år 1718 tillkom.

Fynd

Vid 2004 års undersökning insamlades sammanlagt 1052 fynd av bland annat järnspikar, keramik, bränd lera och mynt, vilka har fördelats på 248 fyndposter (bilaga 2). Utöver de tillvaratagna fynden så hittades drygt 400 spikar och järnklumpar i klockstapelschaktet samt sentida spikar och fönsterglas i långhuset, vilka noterades i respektive kontext och återdeponerades i återbegravningschaktet.

De flesta av fynden inne i kyrkan framkom i omrörda lager i 1913 års schakt, i gravfyllningarna och i 2002 års dumphög i vapenhuset. Vid klockstapeln påträffades merparten av fynden direkt ovanför stenfundamentet samt i fyllningen mellan och under fundamentets stenar. Endast ett mycket litet antal fynd hittades ”in situ”, eller på de platser de ursprungligen hade deponerats. I gravarna bestod dessa primära fynd av kisthandtag och kistspikar och i ett fall av en järnsölja tillhörande en svepning. Övriga primärt deponerade fynd bestod av keramik, flintavslag, stenyxfragment och bränd lera i brandlagret inne i kyrkan (AL10620 m fl) och i den övre delen av den äldsta markhorisonten (AL10911).

Den största fyndgruppen bestod av järnföremål med 491 fynd. Merparten utgjordes av byggnadsspik, kistspik, oidentifierbara järnklumpar och smidesavfall främst från 1913 års nedgrävning, gravnedgrävningar och klockstapelnedgrävningen. Den ovan nämnda järnsöljan var D-formad med kvarsittande nål och måtten 35x32-37 millimeter. Den påträffades mellan lårbenen i en grav längst fram i långhuset. En motsvarande järnsölja hittades mellan fötterna i en intilliggande grav som undersöktes år 2003, men den var något större och hade måtten 55x45-50 millimeter. Söljorna har tolkats tillhöra bälten eller remmar som hållit svepningen på plats. Kanske har de gravlagda personernas privata bälten använts. Från en skadad grav längre ner i långhusgången tillvaratogs två kisthandtag och kistspik. Ytterligare ett kisthandtag framkom i fyllningen till klockstapelfundamentet, samtliga med C-form och uppvikta ändar. Kistspikar in situ framkom i ytterligare två kistgravar i långhuset och två vid klockstapeln, men tillvaratogs ej. Vid klockstapelfundamentet framkom likaså en ljushållare, en dörrstapel,

ett bultlås samt del av lås, en halv hästsko samt en bukbit och en fot från en järngryta. Dörrstapeln och låset kan mycket väl ha ingått i klockstapelns konstruktion. Vidare tillvaratogs åtta beslag inne i kyrkan och två i klockstapeln. Alla var böjda med nithål utom en som utgjordes av en 7-sidigt formad platta. Beslagen härstammar troligen från enkelt utsmyckade kistor.

En mycket stor fyndgrupp utgjordes av keramik med 154 skärvor till en vikt av 606 gram, bestående av A-gods, svartgods, rödgods, stengods, fajans och porslin. Merparten av skärvorna utgjordes av bukbitar, men det fanns också 13 mynningsbitar, fem bottenbitar, ett öra och ett ben. Många skärvor hade bevarad matskorpa och en sotig utsida eller sekundärbränd utsida, vilket tyder på att kärnen har använts till matberedning. Från årets undersökning valdes fyra skärvor med matskorpa ut för ¹⁴C-datering. Skärvorna har fått en grov periodindelning med äldre järnålder, yngre järnålder, vikingatid/tidig medeltid, högmedeltid och efterreformatorisk tid. Det finns dock en stor osäkerhetsfaktor för den förhistoriska keramiken eftersom den har få särdrag, ingen dekor och är mycket fragmenterad. Indelningen grundar sig dels på de daterade keramikskärvorna, från daterade kontexter som bland annat härden (A2223 från år 2002) och brandlagret (A4219 från år 2002), dels utifrån jämförelser med keramik från andra daterade undersökningar i Värmland på Värmlands museum och muntliga utlåtanden (Ole Stilborg m fl).

Till äldre järnålder fördes ett sextiototal skärvor så kallat A-gods. Skärvorna hittades spritt i kyrkans inre i omrörda kontexter som i stavkyrkans stolphål, i gravfyllningar och de moderna störningarna. Skärvorna var av två typer; dels gråsvart reducerade, dels orangebrunt oxiderade tunn- och tjockväggiga kärl. De reducerade hade fin magring medan de oxiderade hade enstaka större magringskorn. En av skärvorna hade genomgående hål, vilket tyder på att det kan ha varit ett glödkärl eller silkärl. Genom jämförelser med arkeologiskt keramikmaterial från utgrävningar vid bland annat Hammarö, Östra Ve, Bårum och Billerud i vilken Värmland kunde flera skärvor möjligen hänföras till förromersk respektive romersk järnålder (muntligen Hans Olsson).

Till yngre järnålder fördes ett trettiotal skärvor A-gods med brungrå till svartgrå reducerade tjockväggiga fint till mellangrovt magrade kärl, samt orangebrun oxiderade mellangrovt magrade kärl. Även dessa skärvor hittades huvudsakligen i omrörda lager, spritt över kyrkans långhus. Ingen av dessa skärvor hade daterbara matskorpor.

Till perioden vikingatid/tidig medeltid fördes närmare 40 skärvor av svartgodsliknande keramik. Skärvorna hade svart reducerad insida och gråbrun oxiderad utsida eller oxiderad kärna och svart reducerad in- respektive utsida. Ytan var svagt randig samt polerad, vilket kan vara spår efter att de har drejats eller, kanske troligare, efterdrejats på kavalett (muntligen Ole Stilborg). En skärva av denna typ daterades år 2003 till 1030-1170 e Kr. Ytterligare tre skärvor med bevarad matskorpa har i år daterats till samma tidsperiod, med en snävare trolig datering till 1080-1160 e Kr, det vill säga tidig medeltid.

Den hög- och eftermedeltida keramiken bestod framför allt av fragmenterade yngre rödgodskärl, från klockstapelschaktet och moderna störningar. Sammanlagt hittades 23 skärvor av rödgods, som till största

del utgjordes av eftermedeltida fat och grytor, ofta dekorerade med klarglasyr och pipersdekor eller vitlerengobe. Dessutom hittades ett ben till en trefotsgryta. Vidare hittades två skärvor från en utvändigt saltglaserad liten stengodskopp med öra. Flera skärvor tillhörande samma kopp hittades under åren 2002 och 2003. Koppen är av tysk import från Raeren och kan dateras till 1300-1500-tal (muntligen Helmut Bergold). Slutligen hittades ett fåtal små fragment av fajans- och porslinskärvor med blåvit respektive grönvit dekor.

En annan stor fyndgrupp utgjordes av mynt av silver och kopparlegering. Sammanlagt hittades 20 mynt, vilka är fördelade på 8 i silver och 12 i koppar. Mynten har konserverats och bestämts av Inger Hammarberg och Monica Golabiewski Lannby på Kungliga myntkabinettet (bilaga 7). Flertalet var präglade i Sverige med valörerna penning, örtug, öre, skilling och krona. Två penningar var däremot präglade i Danmark respektive Norge. Dateringarna går över en lång tidsperiod från tidigt 1200-tal till 1900-talets mitt. Flest i antal var koppar- och silvermynten från 1600- och 1700-talen, men sex penningar kunde härledas till tidig- och högmedeltid. Ett av dessa hittades i det nordvästra stolphålet tillhörande stavkyrkan. Myntet (Fnr 27) var präglat under Erik Knutsson mellan år 1208 och 1216. I ett omrört lager i kyrkans nordvästra del hittades ytterligare ett tidigt mynt (Fnr 26) präglat under Erik Magnusson år 1285-1290. Ytterligare fyra mynt kunde härledas till timmerkyrkans användningstid. Ett av dessa hittades i 1913 års schakt (Fnr14) och var präglat under Erik Menved år 1310-1319. Tre av mynten (Fnr 9, 3 och 25), också de från omrörda lager, var präglade under Magnus Eriksson år 1340-1354 respektive år 1360-1365.

Vid framrensning av klockstapelfundamentet hittades tre kopparmynt från 1666, 1667-1677 samt 1719. Av de mynt som hittades inne i kyrkan påträffades de flesta i långhusets nordvästra hörn. Ser man till den alla tre årens sammanlagt 102 mynt syns dock en tydlig koncentration till koret och den östra delen av långhuset. Troligen har en del mynt tappats vid offerstocken i koret, men en del kan även ha offrats vid sidoaltarna. Antalet mynt, dateringarna och sammansättningen av svenskt och utländskt präglade mynt under främst högmedeltiden är att betrakta som normal och som en regel för kyrkomaterial i området och perioden (muntligen Henrik Klackenbergh).

Sammanlagt hittades tre föremål av kopparlegering. Ett av dessa bestod av en dubbelknapp eller manschettknapp med kedja och dekor bestående av fem tulpanliknande blommor. Knappen hittades ovan klockstapelfundamentet och kan härröra från en sentida grav möjligen från slutet av 1600-talet. Vidare hittades två bokbeslag, även de i omrörda lager inne i kyrkan. Det ena beslaget var format som ett eklöv och har kanske suttit på en bibel.

Lite extra intressant var de 15 bärnstenspärlor som framkom spritt i långhuset. Med undantag av en pärla med avlång form var pärlorna runda och hade en diameter på 6-11 millimeter. De har ingått i radband och därmed i den religiösa ritualen, likaså med en symboliskt direkt koppling till rosenkransmålningarna i kyrkan.

En relativt stor fyndgrupp utgjordes av glas, både från glaskärl och fönsterglas. Inom och direkt under klockstapelfundamentet hittades

sentida flaskglas med 25 gröna skärvor och nio bruna skärvor. Av det gröna flaskglaset tillhör tre bitar 1700-talets mitt eller andra hälft samt övriga gröna och bruna glasbitar 1800-talets mitt till sekelskiftet 1900 (muntligen Lars G Henricson). Flaskglaset kan ha hamnat på plats i samband med alla de reparationer som gjorts av klockstapeln. Till största del bestod dock glasfynden av fönsterglas. Sammanlagt insamlades 62 skärvor klart transparent planglas och 69 skärvor grönt planglas. Av de sistnämnda var sex bitar kraftigare med bubblor, svängd form och kröjlad kant, det vill säga en kant bruten med tång. Dessa har troligen varit inpassade i ett medeltida bårdförsett fönster, vilket skulle kunna överensstämma med korets östra fönster. Båda typerna av planglas hittades främst i hela 1913 års schakt, medan det klara enbart fanns i sakristian och det gröna i vapenhusets dumpmassor. Glassmältor och blysmältor från spröjs av sent datum hittades i stora klumpar i sakristian, men av dessa tillvaratogs enbart ett litet urval. Att blyet låg koncentrat i sakristian beror på att här förvarades ett upplag av blyspröjs vid tillfället för branden (muntligen Agne Niklasson).

Slutligen hittades även fyra runda glasögonglas i olika storlekar. Glasen hittades i 1913 års schakt längs med den norra långhusväggen. De mindre glasen hade brutna kanter och hör troligen till 1800-talets slut och de större slipade till 1900-talets början.

Av sten hittades fyra föremål i bergart, 13 i flinta och 12 i kvarts. Bergartsfynden bestod av en klocksten, två glättstenar och ett avslag/avfall i grönsten. Klockstenen, som upptogs som lösfynd från långhuset, var halv och brandskadad med inskription och hål för upphängning. Inskriptionen var svårtydbar men två cirklar och bokstäverna E och N kunde anas på stenens ena sida. Ytterligare klockstenar har tidigare tillvaratagits vid den upprensning och dokumentation som gjordes direkt efter branden (muntligen Rikard Hedvall), och liknande stenar har tidigare hittats vid bogårdsmuren söder om kyrkan. I fornminnesregistret omnämns fyra klockstenar av olika storlekar som bevarades i vapenhuset, men som tidigare stått lutade mot kyrkobalken och träd ute på kyrkogården. Stenarna har troligen utgjort ett äldre slagverk i kyrkan (FMR, S Råda sn RAÄ 19). Glättstenarna framkom i omrörda lager i södra delen av långhuset och kan ha använts för att glätta redskap och skinn. Till gruppen flinta av sydsandinavisk karaktär hörde ett avslag, ett redskap/kärna, ett trekantigt flintstycke och tre fragment från flintyxor. Det trekantiga flintstycket kommer från låsmekanismen till ett flintlåsvapen och hittades i västra delen av kyrkan. Yxfragmenten är i två fall slipade, med eggdelen möjligen från en tunnackig yxa och sidparti från en möjlig håleggad yxa. Yxornas utformning pekar mot en datering till tidigneolitikum, det vill säga 4000 – 3300 f Kr. Hälleflintan och kvartsen bestod av avslag/avfall samt en möjlig kärna, varav enstaka har retuscher och bränd yta. Merparten av stenföremålen framkom i omrörda lager i södra delen av kyrkan.

Kritpipor av vitlera påträffades i form av fyra skaft samt del av huvud och förekom i fyllningen till klockstapelfundamentet samt intill och inom en av gravfyllningarna i långhusgången. Graven innehöll bland annat en underkäke med nedslitna framtänder vari skaften hade passform.

Bränd lera med oregelbundna klumpar, sintrad det vill säga hårt bränd lera, lerklining från lerstrukna husväggar och släta lerstycken återfanns i toppen av den äldre markhorisonten, framför allt i den sydvästra delen och i flera gravfyllningar i mitten av långhuset. Trots att tydliga anläggningar som till exempel stolphål saknas på de undersökta ytorna, visar alltså fynden av lerklining att det förmodligen funnits bebyggelse på platsen under förhistorisk tid.

Utöver humanben i gravarna hittades ett ben från en smågnagare. Likaså hittades sex bitar brända ben, varav två i en gravfyllning och övriga i fyllningen till klockstapel fundamentet. Slutligen framkom också ett litet stycke textilfragment med bruna fibrer ovanför klockstapel fundamentet.

Det samlade fyndmaterialet efter de tre undersökningarna i Södra Råda kyrka visar på en stor bredd i fyndtyper och i datering. Sammanlagt har 1714 fynd insamlats, med en spännvidd i datering från yngre stenålder till 1900-talet e Kr. Till den äldsta perioden yngre stenålder hör tre yxfragment av flinta, likaså 25 avslag och kärnor i flinta och kvarts. Nästa aktiva period är järnåldern med 316 keramikskärvor av boplatsskärvar, samt lerklining och möjligen även några glättstenar och brynen. Därefter följer de båda medeltida kyrkobyggnaderna, varifrån det största fyndmaterialet hör. Främst rör det sig om byggnadsspik, beslag, järnklumpar och fönsterglas till kyrkobyggnaderna. Till gravarna hörde 32 kisthantag och kistspikar, tre fingerringar, 2 örhängen, knappar, nålar och två järnsöljor. Från aktiviteterna inne i kyrkan kom 102 mynt hittade i kyrkans östra del och i koret, 15 radbandspärlor, delar till en primklocka samt en klocksten, bössflinta och keramik av rödgods samt stengods. Ett urval av föremålen från alla tre åren har konserverats. Ett utdrag ur konserveringsrapporten redovisas i bilaga 3.

¹⁴C-analyserna

I samband med 2003 års grävning gjordes försök att ¹⁴C-datera de extremt dåligt bevarade gravarna i kyrkans kor utifrån prover på de vaga mörkfärgningar som oftast fanns bevarade i gravarnas botten. Mörkfärgningarna tolkades vara resterna efter svepning eller kisträ och/eller rester efter de förmultnade kropparna. Endast i undantagsfall fanns spår efter skelett, då ofta som grymig, humös sand. Prover togs enbart på de gravar som tolkades vara extra intressanta att datera. Vid analysarbetet visade det sig emellertid vara mycket svårt att utvinna daterbart material ut dessa prover, och flera av proverna löstes upp på laboratoriet. Av denna anledning samlades prover in på ett mer systematiskt sätt under 2004 års undersökning. Benprover och material från träkistor samlades in i alla gravar där det fanns chans att materialet var tillräckligt välbevarat för en datering. Trots att ett stort antal ¹⁴C-prover från 2004 års gravar skickats in på analys visade det sig vara svårt och i de flesta fall omöjligt att utvinna daterbart material. Endast två gravar har kunnat dateras på detta sätt.

Sammanlagt samlades 53 kolprover och 13 makrofossilprover in. Proverna bestod till största del av ben och tänder eller trä från kistor i gravarna. Ett antal kolprover samlades in från de äldsta brandlagren. Makrofossil och kombinerade vedarts- och kolprover samlades in från

stavkyrkans stolphål. Dessutom hittades flera keramikskärvor med bevarade förkolnade matskorpor. Av dessa totalt 80 prover valdes 21 stycken ut för datering, men av dessa prover gick endast nio stycken att analysera. Sammanlagt innebär detta att 15 prover från Södra Råda har daterats med ^{14}C -metoden. Resultaten finns sammanställda i bilaga 4. I projektets fortsättning, och framför allt inför arbetet med den sammanfattande boken som ska ges ut under år 2006, är det möjligt att denna dateringsserie kan komma att modifieras något (muntligen Ulf Strucke). Analyserna gjordes av Göran Possnert vid Ångströmlaboratoriet, Avdelningen för jonfysik, ^{14}C -laboratoriet i Uppsala.

Analys av organiskt material

I ett försök att komma vidare med problemen med att datera materialet från dessa dåligt bevarade gravar gjordes en närmare analys av vad proverna egentligen innehöll för material. I många fall var det svårt eller omöjligt att se om det rörde sig om ben, rester efter kistor, svepningar och kläder eller spår efter kroppens mjukdelar. Olika material kunde tänkas behöva olika behandling i frampreparerandet av daterbart material och kanske även i sättet att datera. De här svårigheterna har inte beforskats i någon högre grad, varför analysen av Södra Råda-materialet är något av ett pionjärarbete (muntligen Ulf Strucke). Ett prov från en av de barngravar (G4958) som undersöktes i kyrkans kor år 2003, och som har tolkats vara samtida med stavkyrkan, skickades in på analys till Sven Isaksson på Arkeologiska Forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet. Provet var heterogent och bestod av dels ett brunaktigt, dels ett svartare material. Analysen visade att bägge materialen innehöll kolhydrater, men att det svartare materialet var mer proteinrikt. Det bruna materialet kan vara rester efter cellulosa, alltså förmodligen spår efter kistan. Det svarta materialet tolkades vara rester efter skinn, kött eller läder, förmodligen alltså rester efter själva kroppen. I graven fanns enbart mycket dåligt bevarade skelettresten och provet gick inte att ^{14}C -analysera (Isaksson 2005).

Dendrokronologisk datering av timmerkyrkan

Innan Södra Råda kyrka brann ner hade dendrokronologiska studier av det stående virket gjorts i tre olika omgångar. Analyserna pekade mot att timmerkyrkan uppfördes någon gång under 1300-talets första decennium, men provsvaren skilde sig åt mellan de olika provomgångarna. Svårigheterna att få en mer exakt datering genom en analys av virkets årsringar berodde till stora delar på att de yttersta årsringarna, eller vankanten, saknades eftersom stockarna var bilade. Dessutom gjordes analyserna inte på itusågat virke, utan årsringarna räknades med lupp direkt på den stående kyrkan (muntligen Ann Catherine Bonnier).

Inför det fortsatta arbetet inom Södra Råda-projektet med att rekonstruera den nedbrunna kyrkan var det också av intresse att få reda på mer om hur det ursprungliga virket var beskaffat, och om det gick att säga något om huruvida det var fällt på samma plats eller i olika skogsbestånd med mera. För att försöka få en mer exakt datering och ett

svar på de övriga frågorna bestämdes det att man i samband med 2004 års utgrävning skulle göra ytterligare ett försök att göra en dendrokronologisk analys och datering på det brända virke som fanns kvar vid ruinen. Sex prover från den kvarstående väggen i långhusets norra och västra väggar, och sex prover från nedfallna och insamlade stockar från långhusets västra och norra vägg, sakristians södra vägg och korets östvägg samlades in. Dessutom togs ett prov från en så kallad klockstock som förmodades tillhöra klockstapeln ute på kyrkogården. Klockstocken hade bevarats på vinden i Södra Råda nya kyrka och hade troligen hamnat där i samband med att klockorna flyttades till den nya kyrkan på 1850-talet.

Sammanlagt analyserades alltså 13 prover. Proverna togs av Göran Andersson och Robert Carlsson från DaCapo, Hantverksskolan i Mariestad och analyserades av Hans Linderson på Nationella laboratoriet för vedanatomi och dendrokronologi vid Lunds universitet. Analysen visade att virket i kyrkan bestod av tall som hade avverkats mellan åren 1302-1309. Virket kom från tre olika lokala skogsbestånd. Klockstocken, som också den var av tall, gick inte att åldersbestämma (bilaga 5).

Sammanfattande diskussion

Sommaren 2004 genomfördes den avslutande etappen av tre års forskningsutgrävningar vid Södra Råda gamla kyrkplats. Här ges en sammanställning av hur de arkeologiska resultaten kan användas för att försöka besvara de frågeställningar om kyrkplatsens historia som ställdes när projektet inleddes. Mycket arbete återstår dock ännu innan projektet är slutfört. De arkeologiska slutsatserna ska vävas samman med en omlandsanalys, resultaten ska jämföras med aktuell kyrkoforskning på olika plan och så vidare. Resultatet kommer att presenteras i en tematiserad bok om utgrävningarna vid Södra Råda gamla kyrkplats som kommer att ges ut under år 2006.

Tiden före kyrkans uppförande

Den första frågeställningen handlade om hur och om platsen hade utnyttjats före det att timmerkyrkan uppfördes i början av 1300-talet. Resultaten visar att platsen har nyttjats under en lång tid under förhistorien, om än sporadiskt. De äldsta beläggen på mänsklig närvaro utgörs av ett par flintredskap med en trolig datering till tidigneolitisk tid, cirka 4000-3300 år f.Kr. Fornminnesinventeringen i Södra Råda kyrkas närhet visar en relativt stor mängd lösfynd av flintredskap och yxor, speciellt längs Skagerns strand (FMR, Södra Råda sn).

Från järnålder har ett fåtal anläggningar och en del fynd hittats på platsen för kyrkan. Till fasen äldre järnålder hör utöver en härd daterad till förromersk järnålder, möjligen ett samtida brandlager i kyrkans västra del, och dessutom ett relativt stort keramikmaterial. Från yngre järnålder finns ett fåtal anläggningar från folkvandringstid och ett brand- eller sotlager samt keramik. Det yngsta keramikmaterialet har kunnat dateras till vikingatid/tidig medeltid. Det som kanske är mest intressant i sammanhanget är att platsen alltså kontinuerligt verkar ha använts under hela järnåldern in i vikingatid och tidig medeltid, även om glapp finns i

dateringarna mellan de olika faserna. Extra intressant är det naturligtvis att titta på sambandet mellan det vikingatida/ tidigmedeltida materialet och stavkyrkans uppförande under 1100-talets mitt eller senare del. En av frågorna handlar då om det möjligen kan ha funnits en kultplatskontinuitet på kyrkplatsen, och kanske kan man också spekulera kring detta när det gäller anläggningar som exempelvis det omfattande brandlagret i kyrkans västra del. Dock måste det poängteras att ingenting i det arkeologiska materialet egentligen stöder en sådan tolkning. Anläggningarna och framför allt keramikmaterialet har snarare karaktären av ett vanligt boplatsmaterial med enkel matlagningskeramik. Även om keramikmaterialet är förhållandevis omfattande så saknas samtida anläggningar i detta söndergrävda område, som hade kunnat kasta ytterligare ljus över platsens användande. Försöken att utanför kyrkogården hitta mer ostörda ytor har visat att eventuella förhistoriska boplatslämningar förmodligen till stora delar har förstörts genom odling. Ett sätt att komma vidare med frågan är att göra en mer omfattande fornminnesinventering i kyrkplatsens närhet, för att på så sätt få in platsen i sin rätta kontext. Det nuvarande fornminnesregistret visar att det finns en del rösen och stensättningar framför allt väster om Södra Råda gamla kyrkplats, och några av dessa kan förmodligen utgöra järnåldersgravar. Ingen av dem är dock närmare undersökt. En nyinventering är därför planerad att genomföras under det närmaste året.

Ett av de mest spännande resultaten är givetvis också den stavkyrka som hittades under timmerkyrkan. Spekulationerna kring om det funnits en äldre kyrka på platsen har tidigare stött sig på vaga skriftliga källor samt på vissa ålderdomliga inventarier som fanns bevarade i Södra Råda gamla kyrka. När nu stavkyrkan verkligen hittades kunde omnämmandet från 1280-talet samt mariabilden och dopfunten som stilistiskt dateras till 1200-tal, få sin naturliga förklaring. Stavkyrkan var, likt många andra tidigmedeltida stavkyrkor, uppförd av ek och kunde dateras till 1100-talets mitt eller andra hälft. Byggnaden var förhållandevis liten och verkar ha varit av en ganska enkel konstruktion. Inte mindre än 63 gravar tolkades vara samtida med stavkyrkan, de flesta bestod av barngravar runt stavkyrkans kor. Inga begravingar hittades inne i stavkyrkan. Gravarnas spridning i kombination med en annars svårförklarlig knyck på nutidens omgivande timmerbalk tyder på att den ursprungliga kyrkogården begränsades till stavkyrkans närområde, så att kyrkan låg mitt på kyrkogården. Fynd som är samtida med stavkyrkan är framför allt mynt. Förutom det tidiga 1200-talsmynt som hittades i en av stolphålsfyllningarna har ytterligare fyra mynt från sent 1200-tal påträffats vid kyrkan.

Något som naturligtvis är intressant i sammanhanget är varför kyrkan uppfördes just här, och vem som var initiativtagare till kyrkobygget. En möjlig tanke är att kyrkan uppfördes som en privat gårdskyrka, som först senare omvandlades till sockenkyrka. Den naturliga tolkningen, att en sådan omvandling skulle ha skett samtidigt som stavkyrkan ersattes av timmerkyrkan i början av 1300-talet, motsägs delvis av det faktum att det äldsta omnämmandet av Södra Råda från 1280-talet omnämner just en socken; ”Rudha sokn” (Lagerlöf 1985 s 192). Tyvärr är den arkeologiska vittnesbörden både sparsam och svårtolkad från det här tidiga skedet. Här

krävs i det vidare tolkningsarbetet en kombination av omlandsanalysens resultat och då bland annat kulturgeografiska studier. Kanske går det till exempel komma närmare sanningen om det går att utläsa om kyrkan ursprungligen anlades mitt på någons ägor eller om den ligger i gränsen mellan flera ägor i den ursprungliga byn. Denna diskussion har också stor inverkan på frågan kring varför stavkyrkan användes under en i sammanhanget sett ganska kort period. Allt tyder på att stavkyrkan stod i omkring 100-150 år innan den fick ge plats för den fyra gånger så stora timmerkyrkan. Idén om att även stavkyrkan föll offer för lågornas rov, och att bygget av timmerkyrkan endast fungerade som en ersättare för stavkyrkan motsägs av både de arkeologiska resultaten och det faktum att timmerkyrkan byggdes så mycket större än sin föregångare. Troligare är att brandlagren på platsen har med uppförandet av stavkyrkan att göra (kolning av de jordgrävda stolparna), och att byggandet av timmerkyrkan var en mycket medveten handling. Även här kan dock omlandstudien resultat komma att ge grund för en annan tolkning av händelseförloppet. Över huvud taget bör dessa grundläggande frågor om kyrkobyggnad och sockenbildning sättas i relation till omlandets och regionens politiska utveckling och organisation under medeltiden.

Kyrkoruinen

Den andra frågeställningen handlade om timmerkyrkans datering, disposition och eventuella ombyggnationer under dess användningstid. Det tidigare antagandet att timmerkyrkan uppfördes i början av 1300-talet, visade sig vid en förnyad dendrokronologisk datering stämma. Virket konstaterades ha avverkat under perioden 1302-1309. Kyrkans planlösning har därefter inte ändrat sig speciellt mycket under århundradenas lopp, något som i sig är intressant. Den ursprungliga sydportalen ersattes på 1600-talet av en västlig dörröppning, samtidigt som vapenhuset byggdes till. Under en period mellan 1728 och 1893 fanns ett litet vapenhus med tillhörande ingång söder om koret (Ullén 2000 s 9). Enligt äldre uppmätningar vilade kyrkobyggnaden på glest lagda syllstenar (se Wallebom 2004 fig 8), men vid en omfattande renovering år 1913 byttes den gamla grunden ut till förmån för en ny, mycket kraftig och djupt nedgrävd stengrund. Samtidigt anlades fyra stora, gjutna plintar längs kyrkans mittaxel. Denna renovering hindrade visserligen kyrkan från att sjunka ner i den vattensjuka marken och ruttna fullständigt, men tyvärr innebar renoveringen också att alla eventuella spår efter en äldre kyrkogrund grävdes bort. Dessutom försvann möjligheten att stratigrafiskt binda samman byggnaden med omgivande kulturlager och anläggningar. Trots detta kunde de arkeologiska resultaten ge antydningar om hur kyrkans ursprungliga konstruktion kan ha sett ut. De gravar som fanns i långhuset var organiserade i fyra prydliga rader, med en halvmeters mellanrum. Troligen har mellanrummen en praktisk förklaring, nämligen att gravarna anlagts mellan tvärlöpande golvreglar. Efter 2003 års undersökningar fanns indikationer på att partiet närmast kyrkans långsidor lämnats fria från begravingar, vilket gav upphov till diskussioner kring om det funnits väggfasta bänkar eller om det fanns en motvilja mot att stå på gravarna (Wallebom 2004 s 13f). Den fortsatta undersökningen visade dock att det

visst fanns gravar under hela långhusgolvet, men att de låg glesare i väster än i öster.

Mellan gravnedgrävningarna, och med ojämna mellanrum fanns både i långhus och kor spridda, rundade stenar eller stenansamlingar som har tolkats utgöra äldre fundament för tvärreglar eller bärlinor under golvet. Ibland kunde rätlinjiga strukturer anas mellan dessa stenar, men oftast var det svårt att få grepp om hur dessa konstruktioner ursprungligen kan ha sett ut. Troligen har stora delar av den äldre grunden gått förlorad i samband med 1913 års renovering, inte minst då plintarna inne i kyrkan anlades. I långhusets västra del fanns ett omrört kulturlager på vilket ett stenfundament vilade. Fundamentet sträckte sig över hela kyrkans bredd och var förstärkt med två stenfyllda gropar i norr och söder.

Konstruktionen har tolkats vara senmedeltida som äldst, troligen 1600- eller 1700-tal. Den mest sannolika tolkningen är att fundamentet hör samman med den läktare som uppfördes 1723 och som revs 1893. Från samma år som läktaren revs finns uppgifter om att en vinkällare som ska ha funnits i kyrkans sakristia bortskaffades. För att kontrollera om det fanns några bevarade rester av en sådan källare gjordes undersökning i sakristian år 2004, med nedslående resultat. Hela partiet hade grävts bort vid 1913 års renovering.

De fynd som hörde till timmerkyrkans användningstid utgjordes främst av mynt. Utöver de fem mynt som tolkas tillhöra stavkyrkotiden har ytterligare 97 mynt från tidigt 1300-tal till och med 1900-tal hittats i kyrkan. Mynten påträffades framför allt, liksom i många andra undersökta kyrkor, i korets västra del. De medeltida mynten tolkas ha tappats i närheten av de sidoaltare som ursprungligen stod på varsin sida av triumfbågen. De eftermedeltida mynten kan ha tappats när de skulle samlas in till kollekt, eller då de skulle läggas i offerstocken som stod invid ingången till sakristian. Enligt hörsägen ska det just bakom denna offerstock ha påträffades ytterligare mynt i Södra Råda gamla kyrka, men dessa mynt är nu förkomna, de finns i varje fall inte i KMKs arkiv (muntligen Inger Hammarberg).

En fyndgrupp som också minner om senmedeltidens katolska kyrkoliv var de bärnstenspärlor som hittades spridda i kyrkans långhus. Pärlorna har ingått i ett radband med omväxlande stora och små pärlor, en så kallad rosenkrans. För varje stor pärla bad man Fader Vår och för de små Hell dig Maria. Rosenkransen är ett ofta avbildat motiv i senmedeltida kyrkomålningar, så också i Södra Råda. På långhusets östra vägg avbildades Maria som inför Gud bad för en riddare med ett radband i sin hand. Scenen omgavs av en rosenkrans med fem medaljonger och däremellan vardera tio små rosor (Ullén 2000 s 30f).

Andra mässanknutna föremål var primklockan och rökelsekaret. Delar av en primklocka av kopparlegering och med ungefär tio centimeters diameter påträffades i kyrkans östra del. Klockan är också omnämnd i äldre inventarieförteckningar (Bohrn 1963 s 25). Primklockan fanns i kyrkans kor och i den ringde prästen vid mässans höjdpunkt; när oblaten omvandlades till Jesu lekamen (Holmbäck 1968 s 503). I Statens Historiska Museum finns likaså ett rökelsekar av malm från Södra Råda bevarad (Ullén 2000 s 14).

Flera bitar av klargrönt, rundbågigt fönsterglas av medeltida modell hittades i kyrkan. Glaset har suttit som en bård i ett rundbågigt fönster, kanske det dubbelt rundbåriga fönstret i korets östvägg. Fyndet visar att de medeltida fönstren, liksom även övriga inventarier i kyrkan, var lika färgrikt dekorerade som kyrkans målningar.

Gravar och kyrkogården

Den tredje frågeställningen gällde gravarna och den omgivande kyrkogården. En analys av gravarnas disposition skulle i bästa fall kunna besvara frågor av socioekonomisk art, som till exempel om det kunde ha funnits en uppdelning mellan kön eller olika sociala grupper på kyrkogården och i samhället. Dessutom hoppades man kunna få svar på frågor kring om och hur kyrkogården förändrats över tid. Vid den inledande provundersökningen konstaterades att de flesta gravarna hade bevarats extremt dåligt i Södra Rådas fuktiga sandjord. Eftersom en osteologisk analys inte bedömdes kunna ge så mycket ny information beslutades att gravarna i möjligaste mån skulle lämnas orörda. De gravar som ändå kom att beröras vid undersökningen av till exempel kyrkans inre skulle ändå undersökas noggrant och analyseras av en osteolog i fält. Vid undersökningarna i Södra Råda kom på detta sätt ändå så många som 210 gravar att undersökas. Ungefär hälften av dessa påträffades inne i kyrkan.

De osteologiska resultaten har i sammanhanget också varit ganska knapphändiga. Endast i undantagsfall har det gått att avgöra vilket kön individerna hade eller om de var drabbade av vissa sjukdomar. Däremot har det i de flesta fall gått att åldersbestämma individerna, åtminstone grovt. I flera fall har det gått att utläsa om det var fråga om vuxna individer eller barn utifrån gravens storlek. Eftersom könsbestämningarna var så få har det inte gått att uttala sig om någon könsuppdelning vare sig inne i kyrkan eller ute på kyrkogården. Enligt tidigmedeltida tradition brukade kvinnorna begravas i norr och männen i söder, men i Södra Råda syntes inga sådana tendenser, snarare tvärtom. Inte bara skeletten hade bevarats dåligt, det hade även annat organiskt material som trä och textil. Därför var det många gånger svårt att avgöra om de döda begravts i kista eller med svepning. Tendenser kunde dock ses att de äldre gravarna bestod av svepningsgravar, medan de yngre var begravda i träkistor med träplugg, eller, som i de yngsta gravarna, med kistspik och kisthandtag. I många fall fanns det dock bara färgningen efter kroppen kvar. Ibland var denna färgning så tydlig att kroppens konturer i detalj kunde skönjas i sanden runt det smuliga skelettet (fig 11).

Sammanlagt 63 gravar tolkades vara samtida med stavkyrkan. Flera av dessa hade tydligt grävts av av timmerkyrkans grund, vilket tydligt visade att de anlagts före 1300-talets början. En av gravarna kunde ¹⁴C-dateras mer exakt till år 1280-1310 e Kr. De flesta av gravarna låg tätt intill stavkyrkans kor, medan andra låg mer spritt längs stavkyrkans sidor och västra del. Dessutom tolkades ett antal gravar norr om kyrkan höra till samma period. Inga gravar påträffades inne i kyrkan. Något som väldigt tydligt visade sig i gravarnas disposition var att gravarna runt koret till övervägande del bestod av barn- och spädbarnsgravar. Spädbarnen var ofta begravda i små trätråg, medan de äldre individerna var begravda i

svepningar. Utifrån dessa gravars spridning får man intrycket att kyrkogården ursprungligen varit mycket mindre, så att den från början endast omgärdade kyrkans närområde. Stavkyrkan bör alltså ha varit placerad mitt på den ursprungliga kyrkogården.

Den övervägande andelen av gravarna, 140 stycken, tolkades vara anlagda efter det att timmerkyrkan uppförts. Redan från start användes långhusets inre för begravningar, anlagda i fyra prydliga rader. De gravlagda inne i kyrkan bestod till största del av vuxna kvinnor och män begravda i enkla svepningar. Endast ett fåtal barn låg begravda här. Ett mindre antal av de gravlagda var lagda på ett par enkla plankor i gravens botten eller i riktiga trækistor. Under denna period gjordes inga begravningar i kyrkans kor. Ett par gravar som skilde sig från de övriga var två personer (varav den södra troligen var en man) som gravlagts mitt framför koröppningen. Bägge var begravda i svepningar som snörts åt med söljeförsedda remmar. Ett mynt i den ena gravfyllningen visar att detta par bör ha gravlagts kort efter kyrkans uppförande, och möjligen kan tolkas som patronusgravar.

I mitten av 1600-talet anlades en gravkammare inne i kyrkans kor. Under en ganska kort tidsperiod begravdes här elva vuxna män och kvinnor i mer konstfärdigt utformade trækistor med kistassar och kisthandtag. Gravkammaren verkade inte ha haft några stödjande väggar, utan var nedgrävd direkt i sanden. I takt med att kistorna förmultnade säckade hela gravkammaren så småningom ihop, så att en svacka bildades under koret. Denna svacka syntes tydligt på sektionsritningar av kyrkan från 1900-talets början. Gravarna kan mycket väl ha varit reserverade för högreståndspersoner som till exempel präster och deras familjer. Kanske har man i samband med 1658 års delning av pastoratet, då Södra Råda skildes från Amnehärad, velat skapa en egen högreståndsgravplats i Södra Råda (Wallebom 2004 s 14 och fig 8). Efter 2004 års undersökning stod det klart att ytterligare en grav mitt i långhusets västra del tillhör samma eftermedeltida begravningsfas. Ett sätt att komma vidare i tolkningen av dessa relativt väldaterade gravar kan vara att se om det via kyrkolängder och dödsböcker går att avgöra vilka det egentligen var som blev begravda här. Tänkbara högreståndspersoner som kan ha begravts här under 1700-talets början är till exempel adliga släkter som Horn samt ätten Natt och Dag på Borgnäs (Silfving 1914 s 110).

Tolkningen av de medeltida och eftermedeltida gravarna ute på kyrkogården är svårare att uttala sig om, mycket på grund av att dessa undersöktes ganska översiktligt vid den inledande provundersökningen. I många fall var gravarna dessutom helt tomma på ben, ofta bestod resterna bara av sporadiska kistbottnar eller färgningar. Allmänt kan det dock sägas att en större del av de gravlagda på kyrkogården består av vuxna individer begravda i trækistor, även om svepningar förekommer. Någon könsfördelning gick inte att utläsa ur materialet. Vad gäller åldersfördelningen syntes, i motsats till den tidigmedeltida fasen, vissa tendenser till en koncentration av barngravar längst söderut på kyrkogården. I övrigt var det tydligt att kyrkogårdens södra och västra sida föredragits framför ”skuggsidan” norr om kyrkan. Fördelningen skapar nya frågor kring sociala och ekonomiska aspekter kring

gravskicket i Södra Råda, men för att komma vidare i frågan krävs en grundligare analys av materialet och framför allt jämförelser med samtida och mer välbevarade medeltida gravmaterial.

Något som stod klart redan efter första årets provundersökning var att kyrkogårdens ålderdomligt utformade timmerbalk har föregåtts av annan konstruktion, baserad på jordgrävda stolpar. Sådana stolphål hittades både söder och norr om kyrkan, och bestod av kraftiga, stenskodda stolphål. I söder återfanns stolphålet knappt tre meter norr om dagens timmerbalk, och området däremellan var tomt på gravar, vilket visar att utvidgningen söderut måste ha gjorts i ganska sen tid. Jämför man dagens kyrkogård med 1858 års karta är det tydligt att kyrkogården ännu i mitten av 1800-talet följde den gamla ”stolphålsbegränsningen”.

Klockstapeln

Den fjärde frågeställningen rörde klockstapeln på kyrkogårdens sydvästra del, dess ålder, konstruktion samt eventuella föregångare. Inför undersökningen fanns också vissa förhoppningar om att finna förhistoriska lämningar som i så fall skulle ha klarat sig undan senare tiders gravnedgrävningar.

För att svara på frågeställningarna så kom därför hela stenfundamentet och ett stycke utanför densamma att blottläggas med maskinhjälp och handkraft. Fundamentet visade sig bestå av en kvadratisk formad nedgrävning, cirka 7x7 meter stor, som fyllts med större och mindre sten samt humös sand. I mitten fanns en inre korsformad ränna vilken utgick från en central grop med ett block i. Utifrån beskrivningar, bild- och kartmaterial samt stenkonstruktionen kan man sluta sig till att det rörde sig om en täckt tornstapel. Dateringen kan genom mynt- och föremålsdatering visa på slutet av 1660-talet, med återkommande reparationer in i 1700-talet. Någon äldre sten- eller stolpkostruerad föregångare till stapeln kunde inte iakttagas inom schaktet, men det är fullt möjligt att en sådan har funnits närmare kyrkan. Under och intill klockstapelfundamentet hittades elva gravar varav nio undersöktes. Samtliga var mycket dåligt bevarade och kan troligen föras till senmedeltiden eller nyare tid. En av gravarna kunde ¹⁴C-dateras till åren 1490-1680 e Kr. Eftersom graven var yngre än fundamentet kan graven förmodligen hänföras till 1600-talets slut. På fundamentets östra sida fanns ett bevarat kulturlager med inblandning av sot och kol som kunde ¹⁴C-dateras till 880-1030 e Kr. Inga övriga förhistoriska lämningar hade klarat sig undan gravnedgrävningarna och klockstapelnedgrävningen.

Referenser

- Bohrn, E. 1963. Södra Råda gamla kyrka. *Värmland förr och nu*. Uppsala.
- Cinthio, M 2002. *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*. Stockholm/Stehag
- Djurklou, N G 1867. Bidrag till Östra Wermlands antiqvariska topografi. *Ur Värmland förr och nu 1954*.
- Göthberg, H 1995. Huskronologi i Mälardalen, på Gotland och Öland under sten-, brons- och järnålder. Hus och gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet. *RAÄ Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 14*. Stockholm.
- Hedvall, R, Nordström, A & Wallebom, U 2003. Södra Råda gamla kyrkplats. Arkeologisk provundersökning. *RAÄ UV Bergslagen. Rapport 2003:6*
- Holmbäck, L M 1968. Klocka. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band 8*. Malmö
- Isaksson, S 2005. *Analys av organiskt material, prov nr 4958, från S Råda gamla kyrka, Värmland*. Intern rapport. Arkeologiska Forskningslaboratoriet, Institutionen för Arkeologi och Antikens Kultur, Stockholms universitet.
- Lagerlöf, E 1985. Medeltida träkyrkor del 2. *Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm
- Lindblad, J 1995. De svenska klockstaplarna. Forskningsöversikt och probleminventering. *Bebyggelsehistorisk tidskrift. Nr 30 1995*.
- Peringskiöld, J. 1671 *Monumenta Sueo-Gothorum antiqua et recentia*. Band IX Västergötland. Kungliga biblioteket. Stockholm.
- Redin, L 1976. Lagmanshejdan – Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör. *Acta Archaeologica Lundensia series in 4°. Nr 10*.
- Silfving, J L. 1914. *Värmland historia från äldsta tider intill nuvarande*. Del 1 Wisnums härad, Södra Råda socken. Omtryck Älgarås 1985.
- Tuulse, A. 1948. Två utgrävningar i Värmland sommaren 1947. *Fornvännen*, häfte 4. Stockholm.
- Ullén, M 2000. Södra Råda gamla kyrka. Riksantikvarieämbetet. *Svenska kulturminnen nr 4*. Uddevalla
- Wallebom, U 2004. Södra Råda gamla kyrkplats år 2003. Kompletterande arkeologisk provundersökning. *RAÄ UV Bergslagen. Rapport 2004:6*

Fornminnesregistret (FMR). Södra Råda socken, Värmland
Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens arkiv
(KVHAA)

Muntliga uppgifter

Agne Niklasson, guide vid Södra Råda gamla kyrka
Ann Catherine Bonnier, Riksantikvarieämbetet
Hans Olsson, Värmlands museum
Helmut Bergold, Riksantikvarieämbetet, UV Bergslagen

Henrik Klackenborg, Riksarkivet
Inger Hammarberg, Kungliga Myntkabinettet
Jacob Lindblad, Sveriges kyrkor
Jens Heimdahl, kvartärgeolog vid Stockholms universitet
Lars G Henricson, expert på historiskt glas
Ole Stilborg, Keramiska Forskningslaboratoriet, Geocentrum, Lunds
universitet
Rikard Hedvall, Riksantikvarieämbetet, UV Öst
Ulf Strucke, Riksantikvarieämbetet, UV Mitt

Administrativa uppgifter

Riksantikvarieämbetets dnr: 423-986-2004.

Länsstyrelsens dnr: 431-26606-2004.

Projektnummer: 1890009.

Undersökningstid: 16 juni–21 juli 2004.

Projektgrupp: Arkeologi: Ulrika Wallebom, Martin Edlund, Anne-Catherine Johannessen, Annika Nordström och Rikard Hedvall från RAÄ, Andreas Åhman från Västergötlands museum och Kristina Jonsson från Västmanlands läns museum. Osteologi: Agneta Ohlsson från RAÄ. Kommunikation: Catarina Karlsson från Stiftelsen Södra Råda gamla kyrkplats, Gunilla Wetter och Annika Haraldsson från Värmlands museum.

Underkonsulter: Arkeologiska Forskningslaboratoriet, Stockholms universitet, Cramo AB i Kristinehamn, Runnäs snickeri i Gullspång, DaCapo Hantverksskolan i Mariestad, Trimtec AB i Karlstad, Jens Heimdahl, kvartärgeolog vid Stockholms universitet, Nationella laboratoriet för vedanatomi och dendrokronologi vid Lunds universitet, Avdelningen för jonfysik, ¹⁴C-laboratoriet i Uppsala, Kungliga Myntkabinettet i Stockholm.

Undersökt yta: 144 m².

Läge: Gula kartan, blad Gullspång 9D:88, x 1408 y 6544

Koordinatsystem: RT 2,5 gon V.

Höjdsystem: RH 1900.

Dokumentationshandlingar som förvaras i Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), RAÄ, Stockholm: 2 planritningar i skala 1:20, 3 profilritningar i skala 1:20, 96 digitala foton med Unr 4060:1–96.

Fynd: Fynd med Fnr 1–248 är inlämnade för fyndfördelning till Statens historiska museum (SHM). Av dessa har 20 mynt lämnats till KMK.

Bilagor

Bilaga 1. Kontextlista

<i>Id</i>	<i>Typ</i>	<i>Längd och bredd</i>	<i>Djup</i>	<i>Ligger över</i>	<i>Ligger under</i>	<i>Anmärkning</i>
6017-6072	Sentida störningar					
6076-6117	Stenar	0,45-0,55x0,20-0,30		6314	6600,10142,10151,7180	Fem stenar till äldre bjälklagsgrund. Rundade, blandskadade
6128	Lager/fyllning				6314	Lager till äldre bjälklagsgrund, med gråbrun sand, enstaka småsten
6144-6403,9322	Stenar	0,15-0,35		6519	9487	32 stenar till läktaren, rundade, enstaka ytligt eldpåverkade
6252	Stenar			9688	10050	Två stenar i flack grop 10032.
6314	Lager/fyllning	0,25		6128	6076,6086	Fyllning till 6076, 6086 för äldre bjälklagsgrund bestående av flammig brunrå sand, inslag av träkolsfragment
6410-6419	Stenar					Två stenar
6427	Nedgrävning	0,7	0,25			Nedgrävning till 6076, 6086 för äldre bjälklagsgrund. Rund i plan, skålad i profil.
6443	Grav	1,65		8687	8732	Skelett, kista med trapezoid form
6446	Nedgrävning	1,7x0,45-0,5	0,6			Nedgrävning till grav 6443.
6483	Lager/fyllning					Fyllning till grav 6443 bestående av melerad humös silt med sot, kol, träbitar. Keramik, flinta
6518	Grav				10911	Skelett, svepning. Spänne mellan lärbenen
6519	Lager/fyllning			9501	6144	Lager till 1913 års nedgrävning med vit-gul kompakt silt och kalk med stenflis.
6574	Nedgrävning	1,45x0,5	0,6			Nedgrävning till grav 6518. Oval i plan.
6587	Lager/fyllning					Fyllning till grav 6518 bestående av flammig gul sand, sotiga fläckar, enstaka småsten
6600	Grav	1,95x0,2-0,4		6076,6086	7021	Skelett, kista med trapezoid form, handtag vid axel, spikar/nitar vid fotändan, knät och huvudet.
6603	Lager/fyllning					Fyllning till grav 6600 bestående av flammig gulbeige - grå sand med träbitar, kolbitar och småsten. Keramik
6627	Nedgrävning	2,08x0,66	0,5			Nedgrävning till grav 6600.
6651-6675	Sten					Fyra stenar
6685	Sten	0,12-0,36			7180	Sten till läktare? Kantig
6696-6704	Sten					Två stenar
6708-6746	Sten	0,27-0,47		6765	6443	Tre stenar i flack grop 6797. Kantiga, skärviga
6765	Lager/fyllning			9501	6708,6797	Lager bestående av brun humös silt med kol och rikligt med stora skärvstenar. Keramik, pärla
6797	Nedgrävning	0,98x0,5	0,3			Nedgrävning till flack grop med sten 6708 mfl. Rundad form i plan.
6827	Sten	0,16		6765	6443	Sten i flack grop 6797. Skärvig
6839-6852	Sten			6443	8732	Två stenar i stenskonig till SV-stolphålet 8732.
6865	Grav	1,78x0,4		9526	8684	Skelett, svepning
6866	Grav	0,2		6017	6882	Skelett, kista
6867	Nedgrävning	0,3x0,25	0,2			Nedgrävning till grav 6866. Avgrävd
6875	Lager/fyllning					Fyllning till grav 6866 bestående av ljusbrun till vitbrun siltig sand med kolbitar och träbitar.
6882	Grav	1,66		6866	10911	Skelett, dubbelgrav bestående av två skelett sida vid sida, svepningar
6883	Grav			6017,6028	7579	Skelett
6886	Nedgrävning	1,92x0,45	0,55			Nedgrävning till grav 6865.
6920	Lager/fyllning					Fyllning till grav 6865 bestående av flammig gulbeige-grå sand.
6957	Grav	1,58			10911	Skelett, kista samt svepning?
6958	Nedgrävning	1,9x0,65	0,6			Nedgrävning till dubbelgrav 6882. Rektangulär form

6977	Lager/fyllning					Fyllning till dubbelgrav 6882 med melerad vitorangebrun siltig sand, kolbitar, bränd lera, eldpåverkad sten. Keramik
6994	Nedgrävning	1,8x0,55	0,63			Nedgrävning till grav 6957.
7006	Lager/fyllning					Fyllning till grav 6957 bestående av flammig gul sand med sotiga fläckar. Keramik
7021	Grav	1,55		6600	7063	Skelett, kista?
7022	Nedgrävning	2,1x0,38	0,48			Nedgrävning till grav 7021. Graven var för lång för skelettet.
7042	Lager/fyllning					Fyllning till grav 7021 bestående av flammig sand. Keramik
7063	Grav	0,85		7021	10911	Skelett, kista?
7064	Nedgrävning	1,3x0,6	0,6			Nedgrävning till grav 6883. Avgrävd
7071	Lager/fyllning					Fyllning till grav 6883 bestående av gulbrun sand med fläckar av sot, orange och grå sand. Mynt, pärlor, ben
7082	Nedgrävning	1,3x0,4	0,6			Nedgrävning till grav 7579. Avgrävd
7089	Lager/fyllning					Fyllning till grav 7579 bestående av flammig gulbrun sand med svartvita fläckar.
7097	Nedgrävning	1,35x0,4	0,42			Nedgrävning till grav 7063. Avgrävd
7109	Lager/fyllning					Fyllning till grav 7063 bestående av flammig sand, enstaka kolbitar. Keramik
7123	Stenfundament	7,0x7,0				Stenfundament till klockstapel. Rektangulär form ca 7x7 m med kantiga och runda stenar 0,5-1,0 m stora
7131-7168	Stenar					Stenar i stenfundament till klockstapel.
7180	Grav	1,55		6685 mfl	9142	Skelett, svepning
7185	Grav			9509	10911	Skelett
7186	Nedgrävning	1,0x0,1	0,35			Nedgrävning till grav 7185. Avgrävd
7194	Lager/fyllning					Fyllning till grav 7185 bestående av flammig ljus sand med inslag av rosa sotlager
7202-7542	Stenar					
7555	Nedgrävning	2,05x0,7	0,4			Nedgrävning till grav 7180.
7567	Lager/fyllning					Fyllning till grav 7180 bestående av flammig brun sand med skörbränd sten, flinta.
7579	Grav			6883	10911	Skelett, svepning
7582-8013	Stenar					
8019	Grav	1,68		9572	9126	Skelett, svepning?
8022	Lager/fyllning					Fyllning till grav 8019 bestående av flammig gulvitgrå sand med kolbitar och rikligt med bränd lera. Keramik
8052	Nedgrävning	1,75x0,55-0,6	0,42			Nedgrävning till grav 8019.
8085	Nedgrävning	1,5x0,5	0,55			Nedgrävning till grav 8995.
8102	Lager/fyllning					Fyllning till grav 8995 bestående av fläckig gulbrun sand med sotfläckar. Mynt, pärla, ben
8118-8377	Stenar					
8381	Grav	1,61			9409	Skelett, kistrest?
8382	Lager/fyllning					Fyllning till grav 8381 bestående av fläckig brun sand med gul till grå sotiga partier
8394	Nedgrävning	1,78x0,5	0,5			Nedgrävning till grav 8381.
8407	Sten	0,14-0,25		6765	6443	Stenar i flack grop 6797. Kantiga, skärviga
8412-8422	Stenar					
8428	Lager/fyllning		0,05		8996	Lager (L1534 år 2002) bestående av hård gulvit lera och silt. Mynt, kritpipa. Del av 1913 års nedgrävning
8438-8679	Stenar					
8684	Grav			6865	10911	Skelett
8687	Lager/fyllning			9501	6443	Lager bestående av brun-grå-orange svagt humös silt med sort, kol och brända lerbitar
8701-8706	Stenar			6443	8732	Två stenar i stenskonung till SV-stolphålet 8732.

8710	Lager/fyllning			6443	10693	Fyllning/inre fyllning efter stolpe till SV-stolphålet 8732 bestående av brun humös sand med mycket sot och kol.
8722	Lager/fyllning			6443	10693	Fyllning/yttre fyllning till SV-stolphålet 8732 bestående av vit sand med fläckar av sot och kol
8732	Nedgrävning	0,73x0,65	0,72			Nedgrävning till SV-stolphålet. Rund i plan, raka kanter och plan botten i profil.
8744-8945	Stenar					
8954	Trä					
8960	Nedgrävning	0,25x0,4	0,45			Nedgrävning till grav 8684. Avgrävd
8978	Lager/fyllning					Fyllning till grav 8684 bestående av flammig gulgråvit sand, rikligt med järnutfällningar.
8995	Grav			6017	9560	Skelett
8996	Lager/fyllning		0,07	8428	9744	Lager (L1548 år 2002) bestående av brun humös siltig sand. Bokbeslag
9007-9122	Stenar					
9126	Grav	0,75		8019	10911	Skelett
9127	Grav	0,69x0,11-0,16			10911	Inget skelett, kista med trapetsoid form
9128	Lager/fyllning	1,05x0,3				Fyllning till grav 9126 bestående av flammig brungul sand.
9134	Nedgrävning	1,05x0,3	0,02-0,15			Nedgrävning till grav 9126.
9142	Grav	1,6		7180	10693	Skelett, svepning
9143	Nedgrävning	1,7x0,42	0,4			Nedgrävning till grav 9142.
9153	Lager/fyllning					Fyllning till grav 9142 bestående av brunrå siltig sand med en bit bränd lera.
9173	Lager/fyllning		0,05-0,1	11334	11749	Lager "sotlager" bestående av svart/vit sotig sand med mycket aska och kol, vid klockstapeln
9192	Lager/fyllning		0,05-0,1	11334	11749	Lager "sotlager" bestående av svart/vit sotig sand, vissa delar melerat, mycket aska och kol, vid klockstapeln
9211	Lager/fyllning	2,5x0,5	0,05		7123	Lager bestående av rödbrun sand med trärester och röda klumpar (rödfärg/tjära?), vid klockstapeln
9240	Lager/fyllning	0,3x0,25	0,05		7123	Lager bestående av rödbrun sand med trärester och röda klumpar (rödfärg/tjära?), vid klockstapeln
9252	Lager/fyllning				7123	Lager bestående av rödbrun sand med trärester och röda klumpar (rödfärg/tjära?), vid klockstapeln
9263	Lager/fyllning					
9273	Sentida störning					Åskledare vid klockstapeln
9277	Sten					
9284	Nedgrävning	0,8x0,28	0,25			Nedgrävning till grav 9127.
9301	Lager/fyllning					Fyllning till grav 9127 bestående av flammig gulvitgrå sand.
9322-9389	Stenar			6519	9487	Fyra stenar till läktare?
9395	Grav	0,65x0,42		9389	9999	Skelett, kista med två handtag samt spik
9396	Sten					Sten till läktare?
9409	Grav	1,47		8381	10298	Skelett, svepning?
9410	Lager/fyllning					Fyllning till grav 9409 bestående av flammig gul sand, ljusa sotfläckar, några stenar. Mynt, keramik
9423	Nedgrävning	1,6x1,4	0,54			Nedgrävning till grav 9409. Oval i plan
9436	Nedgrävning	1,8x0,4	0,55			Nedgrävning till grav 30310. Rektangulär form.
9449	Nedgrävning	1,8x0,4	0,55			Nedgrävning till grav 9572.
9462	Sten					
9475-9481	Trä					Kistträ till grav 9395
9487	Lager/fyllning			6144	10693	Lager bestående av brun sandig silt, fläckvis under stenarna
9501	Sentida störning					
9526	Sentida störning					
9548	Grav				10911	Skelett
9549	Lager/fyllning					Fyllning till grav 9572 bestående av fläckig gulbrun sand med enstaka sot och kol.
9560	Lager/fyllning		0,55	8995	9572	Fyllning i grav 30310 med fläckig gulbrun sand, sot och kol. Söndergrävd med enstaka ben
9572	Grav	1,7x0,4		9560	8019	Skelett, svepning

9573	Lager/fyllning					Fyllning till grav 9548 bestående av flammig gul sand med ljusa fläckar och mycket järnutfällningar
9579	Nedgrävning	0,66x0,3	0,5			Nedgrävning till grav 9548.
9587	Sten					
9592	Lager/fyllning				9620	Lager bestående av hård gulvit lera och silt. Del av 1913 års nedgrävning.
9620	Lager/fyllning			9592	9744	Lager bestående av brun humös siltig sand. Pärla
9640	Lager/fyllning			10794	9746	Lager bestående av brun humös siltig sand. Keramik
9654	Lager/fyllning			6028	10620	Fyllning till störning/golvomläggning (1800-tal?) bestående av melerad sand med småsten, bränd lera, träbitar, aska och sot
9671	Nedgrävning	1,5x0,7	0,1-0,35			Nedgrävning till 9654, störning/golvomläggning.
9688	Lager/fyllning		0,35	6235	10000, 10032	Lager bestående av brungrå humös sand med småsten, träbitar och träkol. Keramik, bränd lera
9714	Lager/fyllning	0,65x0,65	0,3			Fyllning till grav 9395 bestående av brungrå siltig sand med mycket träbitar, en 0,25 m stor sten AS9587
9728	Nedgrävning	0,65x0,65	0,3			Nedgrävning till grav 9395. Avgrävd
9744	Grav			9620, 8996	10583	Skelett, svepning (G1664/2460 år 2002)
9746	Grav			9640, 9688	11185	Skelett (G2307 år 2002)
9747	Sten			9688	10383	Sten 9747-9978 i flack grop 10000. Tre skift
9758-9978	Stenar					Sten i flack grop 10000.
9769	Sten					21 stenar i flack grop 10000.
9987	Nedgrävning	0,65x0,25-0,4	0,65			Nedgrävning till grav 11065.
9993	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11065 bestående av gulbrun sand/silt.
9999	Grav	1,8		9395	10693	Skelett, svepning
10000	Nedgrävning	0,8x0,9	0,35			Nedgrävning till flack grop med sten 9747-9978. Rundad form i plan.
10014	Lager/fyllning			10350	10051	Lager vid korväggen bestående av brun sand
10024	Nedgrävning	1,2x0,2				Nedgrävning till lager 10014.
10032	Nedgrävning	0,8x0,5				Nedgrävning till flack grop med sten 6252 och 6264. Rektangulär form i plan.
10050	Grav	0,1x0,2		6252-6264	10671	Inget skelett, kista
10051	Grav	0,41		10014	10129	Inget skelett
10055	Lager/fyllning			10794	10911	Fyllning till grav 30311 av melerad gulbrun siltig sand samt en sten
10063	Nedgrävning	0,4				Nedgrävning till grav 30311.
10071	Sten	0,17				Sten i fyllning 10055. Rundad
10077	Lager/fyllning	0,6x0,05-0,15	0,05-0,1	11068, 11130	10911	Lager "sotlager" bestående av gråvit till svart sand med mycket aska och sot samt mindre kolbitar
10088	Lager/fyllning	0,47x0,23	0,23			Fyllning till grav 10051 bestående av mörkgrå sand. Keramik
10094	Nedgrävning	0,47x0,23	0,23			Nedgrävning till grav 10051.
10103	Lager/fyllning					Fyllning till grav 10050 bestående av melerad sotig sand.
10116	Nedgrävning	0,6x0,4				Nedgrävning till grav 10050. Avgrävd
10129	Grav	0,53		10051	10298	Inget skelett, kista
10130	Nedgrävning	0,85x0,2	0,23			Nedgrävning till grav 10129.
10135	Lager/fyllning	0,85x0,2	0,23	10051	10298	Fyllning till grav 10129 bestående av flammig gulgrå sand
10142	Lager/fyllning			6093	10911	Lager under sten 6093 till äldre bjälklagsgrund bestående av brun silt/sand
10151	Lager/fyllning			6105	10911	Lager under sten 6105 till äldre bjälklagsgrund bestående av brun silt/sand
10160	Nedgrävning	1,0x0,45	0,55			Nedgrävning till grav 9746.
10168	Lager/fyllning					Fyllning till grav 9746 bestående av fläckig gulbrun sand/silt. Keramik
10208	Sten					
10214	Nedgrävning	0,2x0,25	0,45			Nedgrävning till grav 30312.
10220	Lager/fyllning			11185	10620	Fyllning till grav 30312 bestående av fläckig gulbrun sand/silt.

10226	Lager/fyllning	ca 0,6	ca 0,5	10000	10620	Fyllning till NV-stolphålet 10383 bestående av brun sand med småsten, sot och kol. Mynt
10236	Nedgrävning	0,4x0,4	0,45			Nedgrävning till grav 30313 (G2450 år 2002).
10240	Lager/fyllning		0,45	10794	10556	Fyllning till grav 30313 (G2450 år 2002) bestående av fläckig gulbrun sand/silt med rester av skelett och kista
10245	Trä	0,4 diam	0,08	10000	10620	Trä/stolprest i botten av NV-trästolpen 10383, varav den S delen var bränd och den N delen obränd
10257	Lager/fyllning	1,2x0,65	0,65	9409, 10129	10911	Fyllning till NÖ-stolphålet 10271 bestående av flammig brungul sand, mörkare fläckar, mycket järnutfällningar. Keramik
10271	Nedgrävning	1,2x0,65	0,65			Nedgrävning till NÖ-stolphålet. Rundad i plan, rak vägg med plan botten i profil
10284	Nedgrävning	0,45	0,45			Nedgrävning till NÖ-stolphålet 10271. Rund i plan, U-formad i profil
10298	Lager/fyllning	0,45	0,45	9409, 10129	10911	Fyllning till NÖ-stolphålet 10271 bestående av mörk sand, mörksvarta trärester i botten, en kilformad sten 0,15 m stor
10318	Nedgrävning	0,3x0,25	0,45			Nedgrävning till grav 30314.
10323	Lager/fyllning			10794	10620	Fyllning till grav 30314 bestående av fläckig gulbrun sand/silt.
10330	Nedgrävning	1,2x0,2-0,4	0,2-0,6			1913 års nedgrävning
10350	Lager/fyllning	1,2x0,2-0,4	0,2-0,6		10014	Fyllning till 1913 års nedgrävning bestående av mörkfläckig sand med stenar 0,1 m stora.
10370	Lager/fyllning			10000	10620	Fyllning/ytte fyllning till NV-stolphålet 10383 bestående av gråbrun sand med bränd lera, mycket kol i botten
10383	Nedgrävning	0,7 diam	0,57			Nedgrävning till NV-stolphålet. Rundad i plan, rak vägg med plan botten i profil
10425	Lager/fyllning					Fyllning till grav 9999 med en 0,21 m stor sten AS 10208
10444	Nedgrävning	1,92x0,5	0,4			Nedgrävning till grav 9999.
10472	Nedgrävning					Nedgrävning/extra nedgrävning till NV-stolphålet 10383.
10488	Lager/fyllning			10000	10620	Fyllning till extra nedgrävning 10472, inom NV-stolphålet, av melerad ljus sand med sot och kol.
10492	Lager/fyllning			10000	10620	Fyllning till extra nedgrävning 10515, inom NV-stolphålet, av brun sand.
10515	Nedgrävning					Nedgrävning/extra nedgrävning till NV-stolphålet 10383.
10537	Nedgrävning	0,9x0,4	0,5			Nedgrävning till grav 10556.
10547	Lager/fyllning					Fyllning till grav 10556 bestående av gulbrun sand med järnutfällningar
10556	Grav			10236	10620	Inget skelett, svepning. Avgrävd
10559	Grav	0,36x0,19		10794	10620	Inget skelett, kista med rektangulär form (G2356 år 2002).
10560	Lager/fyllning					Fyllning till grav 9744 bestående av melerad gulbrun siltig sand med kolbitar. Lösa ben, keramik, kritpipa
10572	Nedgrävning	1,0x0,55	0,6			Nedgrävning till grav 9744.
10583	Grav			9744	11130, 11068	Skelett, svepning (G1681 år 2002)
10584	Lager/fyllning					Fyllning till grav 10583, med fortsättning i 11051, bestående av fläckig gulbrun siltig sand samt två stenar
10595	Nedgrävning	0,9x0,45	0,6			Nedgrävning till grav 10583, med fortsättning i 11043.
10608-10612	Stenar	0,13-0,20				Två stenar i fyllning 10584.
10620	Lager/fyllning		0,02-0,05	10383, 10742, 11038	10911	Lager "sotlagret" bestående av gråsvart silt, sotigt med enstaka kolbitar. Keramik
10671	Lager/fyllning		0,03-0,08	10050	10911	Lager "sotlagret" bestående av gråsvart silt med enstaka kolbitar. Bränd lera
10693	Lager/fyllning	1,4x1,0	0,05-0,07	8732, 9142, 9999	10911	Lager "sotlagret" bestående av ljusst grå fin sand med lite kol. Keramik, kvartsavslag
10742	Grav	0,5x0,1		9396	10620	Inget skelett, kista med rektangulär form.

10743	Lager/fyllning	0,6x0,25				Fyllning till grav 10742.
10755	Nedgrävning	0,6x0,25	0,3			Nedgrävning till grav 10742.
10771	Trä					
10778	Nedgrävning	0,5x0,3	ca 0,4			Nedgrävning till grav 10559. Avgrävd
10785	Lager/fyllning	0,5x0,3	ca 0,4			Fyllning till grav 10559 bestående av flammig grå-brunrå humös sand med träflis, kol och skalbaggar
10794	Sentida störning					
10824	Grav			10794	10911	Skelett
10825	Nedgrävning	0,4x0,35	0,65			Nedgrävning till grav 10824. Avgrävd
10832	Lager/fyllning					Fyllning till grav 10824 bestående av gråaktig sand.
10841	Nedgrävning	0,6x0,5	0,5			Nedgrävning till grav 9744, del av nedgrävning.
10849	Lager/fyllning					Fyllning till grav 9744, del av fyllning, bestående av fläckig gråbrun-orange silt
10860	Grav	1,24x0,26		9526	10620	Inget skelett, kista med spikar
10861	Lager/fyllning	1,24x0,26				Fyllning till grav 10860 bestående av melerad något humös siltig sand, kol och träflis
10876	Nedgrävning	1,24x0,26				Nedgrävning till grav 10860. Avgrävd
10885	Trä					Kista med spikar till grav 10860
10911	Lager/fyllning		0,2- 0,3	10620, 10077, 10693	Steril	Lager "girafflagret" bestående av fläckigt orangebrunt sand/silt med inslag av sot. Omtrampat med vågig/gropig kontaktyta
11018	Grav	0,95x0,4		2485	10911	Skelett, kista med rektangulär form
11021	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11018 bestående av grågul sand.
11029	Nedgrävning	0,95x0,45	0,65			Nedgrävning till grav 11018.
11038	Grav			9526	10620	Inget skelett
11039	Nedgrävning	0,74x0,14				Nedgrävning till 11038. Avgrävd och syntes endast i sektion, fyllning utrasad
11043	Nedgrävning	0,6x0,4	0,55			Nedgrävning till grav 10583, del av nedgrävning.
11051	Lager/fyllning					Fyllning till grav 10583, del av fyllning, bestående av fläckig gråbrun sand/silt.
11065	Grav					Inget skelett, kista (G nr 6 på sektion 8 år 2002)
11068	Grav	0,65x0,17		10583	11130	Inget skelett, kista/tråg? Dubbelgrav med grav 11130, belägen på underbenen.
11069	Grav	0,53x0,16	0,05	2485	10911	Skelett, tråg med rundad botten och kant. 2 gravkåppar/hasselkåppar
11070	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11069 bestående av gråbrun siltig sand.
11080	Nedgrävning	0,6x0,4	0,65			Nedgrävning till grav 11069. Rundad form i plan.
11095	Trä					
11104	Nedgrävning	0,65x0,3	0,6			Nedgrävning till grav 11068 och grav 11130.
11111	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11068 och grav 11130 bestående av gråbrun silt med orange fläckar
11118	Trä	0,65x0,17				Kista/tråg till grav 11068.
11130	Grav			10583	10777	Skelett. Dubbelgrav med grav 11068
11131	Lager/fyllning	0,17x0,15	0,05		7123	Lager bestående av rödbrun sand med trärester och röda klumpar (rödfärg/tjära?), vid klockstapel
11141	Lager/fyllning	0,4x0,4	0,02		7123	Lager bestående av rödbrun sand med trärester och röda klumpar (rödfärg/tjära?), vid klockstapel
11151	Lager/fyllning	0,65x0,55	0,05			Lager "sotlager" bestående av svart/vit sotig sand med mycket aska och kol, vid klockstapel
11163	Grav			7123		Skelett, svepning, vid klockstapel
11164	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11163 bestående av fläckig gulbrun sand med sotinslag, vid klockstapel
11176	Nedgrävning	20,2x0,3	1,1- 1,2			Nedgrävning till grav 11163. Skadad och nedtryckt av klockstapelfundamentet, vid klockstapel
11185	Grav	0,92x0,35	0,65	9746	10214	Skelett, kista med trapezoid form
11189	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11185 bestående av grå siltig sand.
11200	Nedgrävning	1,1x0,5				Nedgrävning till grav 11185.
11211	Trä					Kistträ till grav 11185.
11218- 11229	Stenar					Tre stenar
11235	Grav			7123	30316	Skelett, svepning, vid klockstapel
11236	Nedgrävning	1,0x0,45				Nedgrävning till grav 11235. Skadad och nedtryckt av klockstapelfundamentet, vid klockstapel
11247	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11235, vid klockstapel
11260	Lager/fyllning			7123		Fyllning till grav 30315 bestående av flammig gulgrå sand, vid klockstapel

11273	Nedgrävning	1,6x0,4	ca 1,0			Nedgrävning till grav 30315, vid klockstapel
11285	Lager/fyllning			11235		Fyllning till grav 30316, vid klockstapel
11294	Nedgrävning	1,0x0,4				Nedgrävning till grav 30316, vid klockstapel
11303	Grav			7123		Skelett, svepning, vid klockstapel
11304	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11303 bestående av fläckig gulbrun sand med sotinslag, vid klockstapel
11318	Nedgrävning	2,0x0,4	ca 1,0			Nedgrävning till grav 11303. Skadad och nedtryckt av klockstapelfundamentet, vid klockstapel
11334	Grav	1,5x0,35- 0,45		30319	7123	Inget skelett, kista med trapetsoid form se AT11335. Kistspik, vid klockstapel
11335	Trä	1,5x0,35- 0,45x0,2				Träkista med trapetsoid form, lock med plankor längs mitten, lutande sidor, botten av plankor, fyrkantiga kistfötter i hörnen, vid klockstapel
11339	Nedgrävning	1,5x0,5	ca 1,0- 1,2			Nedgrävning till grav 11334. Rektangulär form, vid klockstapel
11351	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11334 bestående av fläckig brunorange sand med inslag av lera och järnutfällningar, vid klockstapel
11365- 11377	Trä	0,05				Fyra kistfötter i trä, fyrkantig form, hörn av kista AT11335, vid klockstapel
11381- 11484	Stenar					
11499	Lager/fyllning	0,4x0,25	0,05	11334	11749	Lager "sotlager" bestående av svart/vit sotig sand med mycket aska och kol, vid klockstapel
11506	Lager/fyllning	0,45x0,2	0,05	11334	11749	Lager "sotlager" bestående av svart/vit sotig sand med mycket aska och kol, vid klockstapel
11512	Lager/fyllning	0,4x0,2	0,05	11334	11749	Lager "sotlager" bestående av svart/vit sotig sand med mycket aska och kol, vid klockstapel
11520	Grav	1,05x0,35- 0,45		30319	7123	Skelett, kista med trapetsoid form. Kistspik
11521	Trä	1,05x0,35- 0,45				Träkista med trapetsoid form, sidor samt botten, kistspik
11533	Grav			7123		Skelett, svepning, vid klockstapel
11534	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11533 bestående av flammig gulbrun sandig silt, vid klockstapel
11550	Nedgrävning	1,9x0,4	ca 1,0			Nedgrävning till grav 11533. Skadad och nedtryckt av klockstapelfundamentet, vid klockstapel
11568	Nedgrävning			7123, 11732, 11690	11334, 11533, 11303, 11163	Nedgrävning till klockstapelfundamentet 7123, grävenhet 11824. Kvadratisk formad nedgrävning med stor rundad, djupare del i S, centralt i fundamentet, vid klockstapel
11619	Nedgrävning			7123, 11732, 11690	11334, 11533, 11303, 11163	Nedgrävning till klockstapelfundamentet 7123, grävenhet 11824. Avlång nedgrävning med rundad, djupare del i Ö, vid klockstapel
11636	Nedgrävning	1,9x0,6				Nedgrävning till grav 30317. Ej grävd, vid klockstapel
11652	Nedgrävning	1,25x0,4				Nedgrävning till grav 30318. Ej grävd, vid klockstapel
11664	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11520 bestående av omblandad sand, mylla med lite leriga linser och järnutfällningar, vid klockstapel
11676	Nedgrävning	1,2x0,6	0,6			Nedgrävning till grav 11520. Nedgrävningen fortsätter i schaktvägg åt Ö, vid klockstapel
11690	Lager/fyllning		0,2- 0,6		11568, 11619	Fyllning under klockstapelfundament, grävenhet 11824, bestående av gråbrun humös sand, inslag av röda klumpar, järnutfällningar, kol, småsten, vid klockstapel
11732	Lager/fyllning		0,2- 0,6		11568, 11619	Fyllning under klockstapelfundament, grävenhet 11824, bestående av gråbrun humös sand, inslag av röda klumpar, järnutfällningar, kol, småsten, vid klockstapel
11749	Lager/fyllning			9192, 9173, 11151		Lager bestående av mångfärgat omrört, något humöst och siltigt sandlager. Endast framtaget i plan, vid klockstapel
11786	Nedgrävning					Nedgrävning till grav 11820. Skadad och nedtryckt av klockstapelfundamentet, vid klockstapel
11798	Lager/fyllning					Fyllning till grav 11820, vid klockstapel

11811	Trä					Träkista, rester till grav 11820, vid klockstapeln
11820	Grav			7123		Inget skelett, kista, vid klockstapeln
30001	Sten					
30261	Lager/fyllning			6443	10693	Fyllning/mellanfyllning till SV-stolphålet 8732 bestående av gul humös sand.
30310	Grav			8995	9572	Skelett, söndergrävd med enstaka ben, vid klockstapeln
30311	Grav			10794	10911	Inget skelett, vid klockstapeln
30312	Grav			11185	10620	Inget skelett, vid klockstapeln
30313	Grav			10794	10556	Skelett, kista, vid klockstapeln
30314	Grav			10794	10620	Inget skelett, vid klockstapeln
30315	Grav			7123		Inget skelett, vid klockstapeln
30316	Grav			11235, 7123		Inget skelett, vid klockstapeln
30317	Grav			30319		Ej grävd, vid klockstapeln
30318	Grav			30319		Ej grävd, vid klockstapeln
30319	Lager/fyllning					Lager, matjordslager över klockstapelfundamentet med brun humös sand, inslag av kol, träbitar, röda klumpar, vid klockstapeln
30320	Lager/fyllning					Fyllning inom och direkt under klockstapelfundamentet, med gråbrun humös sand, inslag av kol, röda klumpar, järnutfällningar, vid klockstapeln
30321	Lager/fyllning					Lager och fyllning i vapenhuset, dumpmassor från år 2002
30322	Lager/fyllning					Lager i sakristian, från sentida sotlager och 1913 års nedgrävning
30324	Lager/fyllning					Sotlager, sentida. Klocksten, lösfynd

Bilaga 2. Fyndlista

Fnr	Sakord	Material	Vikt	Antal	Fyndstatus	Anmärkning	Kontext
1	Mynt	CU-leg	5	1	KMK	1 öre kopparmynt (1719) diam 25 mm	30319
2	Mynt	CU-leg	6	1	KMK	1/6 öre silvermynt (1666) diam 25 mm	30319
3	Mynt	Silver	1	1	KMK	Penning (1360-1365) diam 14 mm	7071
4	Pärlla	Bärnsten	1	2	Konserverad	Halvor, diam 11 mm	7071
5	Pärlla	Bärnsten	1	1	Konserverad	Diam 6 mm	6765
6	Pärlla	Bärnsten	1	1	Konserverad	Diam 8 mm	8102
7	Pärlla	Bärnsten	1	6	Konserverad	Diam 6, resp 7, resp 9 mm. Från SÖ-delen	9501
8	Pärlla	Bärnsten	1	2	Konserverad	Diam 6, resp 10 mm, en avlång	9526
9	Mynt	Silver	1	1	KMK	Penning (1340-1354) diam 13 mm	9410
10	Mynt	Silver	1	1	KMK	Örtug (1420-1450) diam 16 mm	7071
11	Mynt	CU-leg	5	1	KMK	1 öre kopparmynt (1724) diam 24 mm. Ytligt fynd	8102
12	Mynt	CU-leg	2	1	KMK	1/12 skilling (1803) diam 21 mm	8428
13	Mynt	CU-leg	2	1	KMK	1/12 skilling (1808)	9501
14	Mynt	Silver	1	1	KMK	Penning (1310-1319) diam 15 mm	9526
15	Knapp	CU-leg	3	1	Konserverad	Manchettknapp, kedja med kors, dekor med 5 blommor	30319
16	Beslag	CU-leg	2	1	Konserverad	Bokbeslag med ögla, nit, läder, dekor m buske?	8996
17	Glasögon	Glas	12	4		Klart, runda, kröjlsade, slipade, 31,34, 37 mm	9526
18	Mynt	CU-leg	7	1	KMK	1 krona (1958/68?) diam 25 mm	30322
19	Mynt	CU-leg	5	1	KMK	1/6 öre silvermynt (1667-1677) diam 26 mm	30319
20	Mynt	CU-leg	3	1	KMK	1/12 skilling (1802) diam 21 mm	10794
21	Mynt	CU-leg	4	1	KMK	1 öre kopparmynt (1725) diam 23 mm	10794
22	Mynt	CU-leg	4	1	KMK	1/6 öre silvermynt (1666-1686) diam 26 mm	10911
23	Mynt	CU-leg	5	1	KMK	1/2 skilling riksgälds (1799) diam 28 mm. NV-delen	10794
24	Mynt	Silver	1	1	KMK	1 öre (1657) diam 18 mm	10911
25	Mynt	Silver	1	1	KMK	Penning (1360-1365) diam 17 mm	10794
26	Mynt	Silver	1	1	KMK	1/4 penning (1285-1290) diam 13 mm. Från NV-delen	10794
27	Mynt	Silver	1	1	KMK	Penning (1208-1216) diam 13 mm	10226
28	Beslag	CU-leg	2	1	Konserverad	Svängt hörnbeslag, 3 nithål	10794
29	Pärlla	Bärnsten	2	1	Konserverad	Diam 11 mm	9620
30	Pärlla	Bärnsten	1	1	Konserverad	Diam 8 mm	9688
31	Pärlla	Glas	1	1	Konserverad	Diam 8 mm. Från NV-delen	10794
32	Järnten	Järn	4	1		Platt	6483
33	Spik	Järn	6	1			6483
34	Lerklining	Bränd lera	1	1			6483
35	Bränd lera	Bränd lera	12	4		Sintrad	6483
36	Sölja	Järn	8	1	Konserverad	D-formad med nål, L35 B32-37 mm	6518
37	Spik	Järn	17	1		Kistspik	6587
38	Kärl	Keramik	8	3		A-gods, oxiderad	6587
39	Kärl	Keramik	2	1		Svartgods	6587
40	Spik	Järn	40	4			6603
41	Fönsterglas	Glas	2	1		Grönt	6603
42	Kärl	Keramik	2	1		A-gods, oxiderad, glödkärl, 1 hål	6603
43	Kärl	Keramik	10	1		A-gods, oxiderad, mynning, kopp?	6603
44	Kärl	Keramik	16	3		A-gods, oxiderad	6603
45	Kärl	Keramik	3	1		A-gods, oxiderad	6603
46	Kärl	Keramik	2	1		A-gods, oxiderad	6603
47	Bränd lera	Bränd lera	4	4			6603
48	Lerklining	Bränd lera	38	12			6603
49	Spik	Järn	14	1			6765
50	Kärl	Keramik	6	2		Svartgods, sekundärbränd	6765
51	Kärl	Keramik	2	1		Röd gods, dekor vitlerengobe (ev. från 9526)	6920
52	Spik	Järn	11	2			6977

53	Glättsten	Bergart	119	1		Slät yta, skärvig, sotig	6977
54	Kärl	Keramik	2	1		A-gods, sekundärbränd, matskorpa	6977
55	Kärl	Keramik	2	1		A-gods, reducerad/ oxiderad	6977
56	Kärl	Keramik	3	2		A-gods, oxiderad	6977
57	Lerklining	Bränd lera	21	7			6977
58	Bränd lera	Bränd lera	23	2		Sintrad lera	6977
59	Kärl	Keramik	30	7		Svartgods, drejsspår?, matskorpa	7006
60	Kärl	Keramik	13	2		A-gods, oxiderad/reducerad, matskorpa	7006
61	Bränd lera	Bränd lera	7	5			7006
62	Beslag	Järn	7	1			7042
63	Bränd lera	Bränd lera	1	1		Sintrad lera	7042
64	Bränd lera	Bränd lera	1	1			7042
65	Spik	Järn	47	1		L 185 mm. I toppen av fyllningen	7071
66	Spik	Järn	26	3		Kistspik?	7071
67	Avslag/avfall	Kvarts	2	1			7109
68	Spik	Järn	13	1			7567
69	Avslag/avfall	Kvarts	9	1			7567
70	Avslag/avfall	Hällefinta	1	1			7567
71	Föremål	Järn	8	1		Spik?	8022
72	Kärl	Keramik	9	4		A-gods, oxiderad	8022
73	Bränd lera	Bränd lera	218	61			8022
74	Bränd lera	Bränd lera	16	2		I botten av fyllningen	8102
75	Kärl	Keramik	21	1	14C-lab	Svartgods, drejsspår?, matskorpa, sekundärbränd	8382
76	Kärl	Keramik	15	2		A-gods, matskorpa, sekundärbränd	8382
77	Kärl	Keramik	10	1		Svartgods, sekundärbränd	8382
78	Kärl	Keramik	11	2		Svartgods, sekundärbrända	8382
79	Kärl	Keramik	7	5		A-gods, spjälkade	8382
80	Kärl	Keramik	5	5		A-gods, oxiderad, mynning med grop, botten	8382
81	Beslag	Järn	5	1		Svängd, 2 nithål	8428
82	Kritpipa	Lera	2	1		Skaft	8428
83	Krampa	Järn	29	1			8710
84	Spik	Järn	9	2			8710
85	Spik	Järn	15	1		Kistspik med trärest	8710
86	Kärl	Keramik	11	2		A-gods, botten	8710
87	Kärl	Keramik	2	4		Svartgods, sekundärbrända	8710
88	Avslag/avfall	Kvarts	1	1			8710
89	Bränd lera	Bränd lera	1	2		Sintrad lera	8710
90	Fönsterglas	Glas	1	1		Grönt	8722
91	Beslag	Järn	46	4			8996
92	Kärl	Keramik	8	2		A-gods, matskorpa, sekundärbränt	9410
93	Kärl	Keramik	12	3		Svartgods, sekundärbrända	9410
94	Kärl	Keramik	9	3		A-gods, spjälkade	9410
95	Kärl	Keramik	3	1		A-gods, oxiderad	9410
96	Bränd lera	Bränd lera	2	3		Tegel?	9410
97	Oidentifierbart	Järn	13	1			9487
98	Kärl	Keramik	5	1		Svartgods, sekundärbränd	9487
99	Avslag/avfall	Hällefinta	2	1		Bränd?	9487
100	Kärl	Keramik	4	1		A-gods, oxiderad	9573
101	Spik	Järn	4	2			9592
102	Fönsterglas	Glas	1	2		Grönt, klart	9592
103	Spik	Järn	17	2			9620
104	Fönsterglas	Glas	1	1		Klart	9640
105	Kärl	Keramik	1	1		A-gods	9640
106	Kärl	Keramik	27	4		A-gods, botten, matskorpa, sekundärbränt	9688
107	Kärl	Keramik	6	3		Svartgods, gråbrunt	9688
108	Kärl	Keramik	4	4		Svartgods, sekundärbränt	9688

109	Redskap	Flinta	4	1		Flintlåsvapen, trekantig, retuscher, kross	9688
110	Bränd lera	Bränd lera	1	1			9153
111	Avslag/avfall	Hälleflinta	1	1			9301
112	Kisthandtag	Järn	245	2	Konserverad	C-form, vinklade ändar, vridna, gångjärn, trärest	9395
113	Beslag	Järn	2	1	Konserverad	7-kantig platta	9714
114	Spik	Järn	54	10		Kistspikar med trärester	9395
115	Kritpipa	Lera	4	1		Skaft	9714
116	Fönsterglas	Glas	2	1	Konserverad	Grönt, glaspest, kröjslad	9714
117	Redskap	Flinta	3	1		Kärna, del av? Retuscher, kambrisk flinta	9714
118	Avslag/avfall	Kvarts	3	1			9714
119	Bränd lera	Bränd lera	3	1			9714
120	Kärl	Keramik	18	2		Svartgods, drejsspår?, matskorpa	10088
121	Spik	Järn	32	6			10168
122	Kärl	Keramik	1	1		Svartgods	10168
123	Kärl	Keramik	5	1		A-gods, sekundärbränd	10226
124	Kärl	Keramik	2	1		Svartgods, matskorpa	10226
125	Oidentifierbart	Järn	8	1			10257
126	Bränd lera	Bränd lera	2	1			10257
127	Kärl	Keramik	1	1		A-gods, mynning	10298
128	Spik	Järn	5	2			10425
129	Kärl	Keramik	1	1		Svartgods	10425
130	Avslag/avfall	Hälleflinta	1	1			10425
131	Beslag	Järn	5	1		Böjd	10560
132	Spik	Järn	30	4		Kistspik?	10560
133	Kritpipa	Lera	2	1		Skaft	10560
134	Kärl	Keramik	2	1		A-gods, spjälkad	10560
135	Yxa	Flinta	2	1		Del av yxa, kärna?	10560
136	Avslag/avfall	Kvarts	7	1			10560
137	Kärl	Keramik	2	1		A-gods, grov magring	10620
138	Kärl	Keramik	4	1		A-gods	10620
139	Kärl	Keramik	5	3		A-gods, reducerad, spjälkad	10620
140	Bränd lera	Bränd lera	4	1		Sintrad lera	10671
141	Bränd lera	Bränd lera	1	1		Keramik?	10693
142	Avslag/avfall	Kvarts	1	1			10693
143	Spik	Järn	45	4			10861
144	Spik	Järn	6	1			11141
145	Spik	Järn	188	20		Kistspik	11351
146	Yxa	Flinta	2	1		Del av slipad yxa, håleggad?	10911
147	Kärl	Keramik	2	1		A-gods, reducerad, matskorpa?	10911
148	Lerklining	Bränd lera	42	30			10911
149	Bränd lera	Bränd lera	2	2		Sintrad lera	10911
150	Lerklining	Bränd lera	14	1		Avtryck, hårt bränd	10911
151	Oidentifierbart	Järn	13	1			10911
152	Fönsterglas	Glas	1	1		Grönt, glaspest	10911
153	Kärl	Keramik	8	1		A-gods, reducerad, sekundärbränd	10911
154	Kärl	Keramik	6	1		A-gods, oxiderad/reducerad, matskorpa	10911
155	Avslag/avfall	Kvarts	2	1			10911
156	Spik	Järn	42	1			6519
157	Fönsterglas	Glas	2	2		Klart	6519
158	Kniv	Järn	7	1	Konserverad	Avbruten spets	9501
159	Beslag	Järn	6	1		Nit/spik	9501
160	Spik	Järn	157	36			9501
161	Fönsterglas	Glas	8	2	Konserverad	Grönt, glaspest, kröjslad	9501
162	Fönsterglas	Glas	1	2		Klart	9501
163	Kärl	Keramik	1	1		Porslin, grön dekor	9501
164	Kärl	Keramik	6	1		Svartgods, mynning, plan kant	9501
165	Kärl	Keramik	17	1		Svartgods, drejsspår?	9501

166	Kärl	Keramik	26	2		A-gods, mynning, rundad kant	9501
167	Kärl	Keramik	16	7	14C-lab	A-gods, mynning, botten, matskorpa, sekundärbränd	9501
168	Kärl	Keramik	26	5	14C-lab	A-gods, botten, matskorpa, sekundärbränd	30261
169	Kärl	Keramik	8	4		A-gods, oxiderad, mynning	9501
170	Kärl	Keramik	3	2		A-gods, oxiderad, mynning	9501
171	Kärl	Keramik	8	2		A-gods, oxiderad, mynning	9501
172	Kärl	Keramik	4	2		A-gods	9501
173	Bränd lera	Bränd lera	12	3			9501
174	Yxa	Flinta	0	1		Del av slipad egg, sydsandinavisk flinta	9501
175	Avslag/avfall	Hälleflinta	1	1		Retuscher	9501
176	Avslag/avfall	Hälleflinta	5	1			9501
177	Glättsten	Bergart	89	1		Rundad, skärva	9501
178	Avslag/avfall	Kvarts	1	1		Kärna?	9501
179	Avslag/avfall	Kvarts	17	3			9501
180	Beslag	Järn	7	1		Nit/spik	9526
181	Spik	Järn	263	25			9526
182	Fönsterglas	Glas	2	3	Konserverad	Grönt, glaspest, kröjslad	9526
183	Fönsterglas	Glas	10	13		Grönt	9526
184	Fönsterglas	Glas	17	15		Klart	9526
185	Kärl	Keramik	10	2		A-gods, matskorpa	9526
186	Kärl	Keramik	10	1		A-gods, sekundärbränd	9526
187	Kärl	Keramik	4	1		A-gods, spjälkad	9526
188	Kärl	Keramik	2	2		A-gods, oxiderad, mynning	9526
189	Kärl	Keramik	4	1		A-gods, oxiderad?	9526
190	Bränd lera	Bränd lera	5	1		Sintrad lera	9526
191	Beslag	Järn	23	1		Rundad ände, med nit/spik	10794
192	Spik	Järn	160	11			10794
193	Fönsterglas	Glas	28	20		Grönt	10794
194	Fönsterglas	Glas	59	38		Klart	10794
195	Kärl	Keramik	3	1		Rödgoods, rest av klarglasyr utv/inv	10794
196	Kärl	Keramik	14	2		A-gods, botten, sekundärbränd	10794
197	Kärl	Keramik	3	1		A-gods	10794
198	Avslag/avfall	Hälleflinta	1	1		Bränd?	10794
199	Spik	Järn	41	3		NV-delen	10794
200	Kärl	Keramik	1	1		A-gods, NV-delen	10794
201	Kärl	Keramik	4	1		A-gods, oxiderad. NV-delen	10794
202	Kärl	Keramik	1	1		A-gods, mynning, plan kant	30261
203	Fönsterglas	Glas	4	2		Klart	30322
204	Fönsterglas	Glas	19	6		Glassmältor	30322
205	Spröjs	Bly	21	1		Blysmälta	30322
206	Spik	Järn	129	1		Timmerån, L 165 mm	30321
207	Spik	Järn	23	3			30321
208	Fönsterglas	Glas	9	21		Grönt	30321
209	Kärl	Keramik	1	3		Fajans, vit, blå dekor	30321
210	Kärl	Keramik	2	1		A-gods, spjälkad	30321
211	Lås	Järn	91	1	Konserverad	Bultlås, 60x50x30 mm. SV-delen	30319
212	Kisthandtag	Järn	278	1		C-form, vridna ändar	30320
213	Hästsko	Järn	57	1	Konserverad	Ränna, 3 sömhål	30320
214	Ljushållare	Järn	75	1	Konserverad	Vriden, del av holk	30320
215	Dörrstapel	Järn	195	1		L 163 mm	30320
216	Beslag	Järn	32	2			30320
217	Gryta	Järn	154	1	Konserverad	Fot, buk till järngryta, L 35 mm	30320
218	Föremål	Järn	132	5		Böjda/omvikta järntenar	30320
219	Spik	Järn	81	2		Timmerånlar	30320
220	Spik	Järn	1157	99			30320
221	Oidentifierbart	Järn	185	27			30320
222	Fönsterglas	Glas	6	1		Klart	30320
223	Fönsterglas	Glas	7	5		Grönt	30320
224	Flaska	Glas	2	1		Brunt	30320
225	Flaska	Glas	79	8		Brunt	30320
226	Flaska	Glas	109	22		Grönt	30320
227	Kritpipa	Lera	2	2		Huvud, skaft	30320
228	Kärl	Keramik	61	12		Rödgoods, mynning, utv vitlerengobe, inv	30320

						klarglasyr	
229	Kärl	Keramik	34	2		Rödgoods, ben till trebensgryta	30320
230	Kärl	Keramik	4	3		Rödgoods, mynning, rest vitlera	30320
231	Kärl	Keramik	5	1		A-gods	30320
232	Avslag	Flinta	1	1		Kritrest	30320
233	Avslag/avfall	Bergart	15	1		Grönsten	30320
234	Avslag/avfall	Kvarts	12	1			30320
235	Oidentifierbart	Ben	1	2		Bränt ben	30320
236	Tyg	Textil	9	2	Konserverad	Bruna fibrer. NÖ-delen	30320
237	Beslag	Järn	171	2		Bandformade. I 11690 eller 11732	11690
238	Lås	Järn	35	1	Konserverad	Lås?, cylindrisk I 11690 eller 11732	11690
239	Spik	Järn	1740	148		I 11690 eller 11732	11690
240	Smidesavfall	Järn	1026	3		Avlång, oregelbunden form I 11690 eller 11732	11690
241	Oidentifierbart	Järn	168	27		I 11690 eller 11732	11690
242	Kärl	Keramik	5	2		Stengods, öra, saltglasyr, sintrad (11690, 11732)	11690
243	Flaska	Glas	8	3		Grönt I 11690 eller 11732	11690
244	Oidentifierbart	Ben	1	2		Bränt ben I 11690 eller 11732	11690
245	Klocksten	Bergart	8000	1		Inskription, hål, L 0,41 m, brandskadad	30324
246	Mynt	CU-leg	5	1	KMK	1/6 öre silvermynt (1666-1686) diam 25 mm	30321
247	Ben	Ben	1	2		Bränt ben	7071
248	Ben	Ben	1	1		Ben från smågnagare	9526

Bilaga 3. Utdrag ur konserveringsrapport av Åsa Norlander

Konserveringsrapport

Fyndort: Värmland, Södra Råda sn, Södra Råda kyrka, RAÄ 19. Dnr 422-1733-2002, 424-1778-2003, 423-986-2004. Objekt: 65 arkeologiska föremål av järn, kopparlegering, bärnsten, glas, textil, lack, bly och silver. Ansvarig konservator: Åsa Norlander, konservator, RAÄ, Antikvarisk-tekniska avdelningen. Enheten för konservering av museiföremål.

Föremål av silver

2002

Fnr 15 och 16 Örhängen. Tillplattad ring med pålödd rund ten som avslutas med en krok. Denna krok låses i ett hål i den tillplattade delen. Det finns rester av hår på öronringarna. Håret sparades i en plastask för framtida analyser. Båda örhängena är stämplade med FN, Fredrik Nymansson. Han var verksam silver/guldsmed i Kristinehamn mellan 1807-1846.

Fnr 17 Fingerring, ca 19 mm i diam. Ringen är täckt av ett tjockt jord- och korrosionslager. Närmast silverytan finns ett tunt poröst lager med svart silversulfid. På ringens insida finns två stämplor. En rektangulär stämpel med HW och en rund stämpel med kraftigt korroderad prägling. Det finns en silversmed, Henrik Wittkopf d y som var verksam 1754-1777 i Stockholm, som det eventuellt skulle kunna vara.

Föremål av bly

2002

Fnr 71 Dubbelknapp. Knappen är täckt av ett lager med jord och blykorrosionsprodukter. Kanten på knappen är kraftigt korroderad och smular lätt sönder.

Föremål av kopparlegering

2002

Fnr 18 Primklocka, ett fragment från klockans kant. Fragmentet har en ojämn yta som är täckt av jord och fläckar med porösa ljusgröna kopparkorrosionsprodukter. Järnkorrosionsprodukter bildar hårda knölar på fragmentets yta.

Fnr 26 Fingerring, ca 18 mm i diameter. Ringen har en längslöpande fåra i mitten och är hoplödd. På ringens insida finns tvärgående fåror, både enstaka och i grupper. En stor del av originalytan har flagat bort och efterlämnat en gropig yta med blottad underliggande röd kopparoxid.

Fnr 45 3 små fragment från bleck. Det mesta av fragmentens originalyta är borta. Ytan är nu täckt av mjöliga ljusgröna kopparkorrosionsprodukter.

Fnr 51 Halvsfäriskt beslag med blomdekor i emalj. Även insidan är emaljerad. Sprickor i emaljen.

Fnr 75 Bleck. Blecket är vikt på flera ställen. Stora delar av originalytan är borta. Ytan är nu täckt av ljusgröna kopparkorrosionsprodukter.

Fnr 76 Nål med stort runt virat huvud. Hela originalytan saknas. Ytan består nu av röd kopparoxid delvis täckt av mjöliga ljusgröna kopparkorrosionsprodukter.

2003

Fnr 19 5 fragment och flera smulor från ett tunt buckligt bleck. Fragmenten är täckta av jord. De är helt genomkorroderade och mycket sköra. Ett litet fragment gick sönder under framprepareringen av ytan.

Fnr 100 Nål med litet runt virat huvud. Spetsen på nålen är böjd vinkelrätt. Nålen är belagd med tenn. Nålen är helt genomkorroderad. Yttersta spetsen smulades sönder under arbetet med att frilägga ytan.

Fnr 101 Fragment från bleck med ett nithål. Bleckets ena ände slutar i en spets. Ytan är mörkt grön och jämn. På bleckets ena sida finns ristade fåror.

Fnr 129 Liten nit med runt välvt huvud och rund nitbricka.

Fnr 180 Fragment från primklocka? Ojämn yta täckt av jord och fläckar av porösa ljusgröna kopparkorrosionsprodukter. Hårda knöliga öar av bruna järnkorrosionsprodukter.

Fnr 187 2 fragment från ten med runt tvärsnitt, lätt böjda samt ett hoprullat bleck. De två tenformade fragmenten har tillverknings- eller användningsspår i form av diagonalt gående rispor. Fragmenten är täckta av ett tunt lager jord. Bleckets originalyta är till största delen borta. Ytan består nu av röd kopparoxid täckt med öar av gröna kopparkorrosionsprodukter.

2004

Fnr 15 Dubbelknapp, manschettknapp. De två runda flata knapparna är förenade med en metallänk. Båda knapparna är försedda med ornamentik i form av en blomma i mitten omgiven av spadertecken. Knappen är täckt av jord med små trärester. Originalytan flagnar och underliggande ljusgröna kopparkorrosionsprodukter syns.

Fnr 16 Beslag med ornamentik. I ena änden av beslaget finns en ögla. Beslaget har en nedböjd tunga på baksidan. Under denna finns rester av läder. Rakt igenom beslaget, lädret och tungan sitter en järnnit. Beslagets yta är mörkgrön.

Fnr 28 Kantbeslag med två nithål och rester av ytterligare ett nithål. Blecket är avbrutet i ena änden. Blecket har en något rundad form. Under ett tunt jordlager är ytan gropig och består av röd kopparoxid och mjöliga ljusgröna kopparkorrosionsprodukter. Av den gröna originalytan finns endast spridda fläckar kvar.

Föremål av järn

2002

Fnr 68 Nyckel. Nyckelns yta flagar kraftigt, nästan hela den kvarvarande originalytan sitter löst. Sprickbildning och brunröda järnkorrosionsprodukter. På ställen där ytan flagat av ligger metallytan blottad.

Fnr 82 och Fnr 85 2 kisthandtag med rester av trä. Handtagen är täckta av ett tjockt rost- och jordlager. Det trä som lossnade under framprepareringen lades i en plastburk för eventuell framtida analys. Handtagens ytor är ojämna.

2003

Fnr 20 Ring från ringbrynja. Ringen är täckt av ett tjockt lager med jord och rost. På röntgen syns ett nithål i en av de tillplattade ändarna. I den andra änden sitter en nit.

Fnr 151 Knapp, rund välvd med textil runt kanten och på undersidan. Z-spunna ljusbruna fibrer i S-spunna knippen. Svart sytråd har använts för att fästa de bruna fibrerna vid knappen.

Fnr 153 Sölja. Söljan är täckt av ett tjockt lager med jord och rost. På röntgen syns att all metall korroderat bort och att söljan nu är ihålig och därför mycket skör.

Fnr 195 Kisthandtag med rester av trä. En del av träet sparades i plastask för eventuell analys. Beslaget är mycket kraftigt korroderat och tunt och därför mycket skört. Kisthandtagets yta är ojämnt med sprickor och flagnande yta.

2004

Fnr 36 Sölja. Söljan är täckt av ett tjockt lager med jord och rost. På röntgen syns att all metall korroderat bort och att söljan nu är ihålig och därför mycket skör.

Fnr 112 2 torderade kisthandtag, det ena med rester av trä. Flagnande yta.

Fnr 113 Runt beslag med litet hål vid ena kanten. Beslaget har en mycket ojämn yta med massor av små korrosionsblåsor. På ytan finns rester av trä med olika fiberriktning.

Fnr 158 Fragment från kniv. Fragmentet har en mycket ojämn yta med korrosionsblåsor.

Fnr 211 Bultlås. På låsets ena gavel finns rester av trä. Regelgaveln med låshus och hängbult saknas. Rester av kopparlod.

Fnr 213 Fragment från hästsko.

Fnr 214 Ljushållare med torderad ten som plattas ut i ena änden. Ljushållaren är avbruten i båda ändar. Ytan har sprickor och flagnar. Fläckar av blottad metallyta.

Fnr 217 2 fragment från gryta. Ett av fragmenten är ett ben. Fragmenten har ojämn yta med tjocka porösa öar av rost och jord och rikligt med korrosionsblåsor.

Fnr 219 2 spikar. Den mindre spiken är delvis helt genomkorroderad. Den gick sönder under framprepareringen.

Fnr 238 Cylindriskt föremål med pigg.

Textil och lack

2002

Fnr 70 Ljus stickad textilie av lingarn. Små svarta klumpar på avigsidan som eventuellt kan vara mycket nedbrutna rester av läder eller eventuellt tjära. Klumpar av ljusgröna porösa kopparkorrosionsprodukter. Textilfragment - mått 3 x 2 cm. Stickad i s.k. slätstickning (1 varv rätstickning och 1 varv avigstickning, upprepas. Kan även röra sig om s.k. rundstickning.) Garn av tre-trådigt lin S-spunnet och löst Z-tvinnat. Ofärgat = vit. Täthet: 30 maskor / 10 cm, 35 varv / 10 cm.

2003

Fnr 102 Flera fragment från rött sigill med prägling. På det största fragmentet syns ett C och under detta finns en rad med mindre bokstäver. Dessa kunde tyvärr inte tydas. Eventuellt är det bl. a. två stycken L. Lacket har en mängd sprickor, skiktat sig och flagar.

2004

Fnr 236 Två jordklumpar med inbakade textilrester. Bruna fibrer. Tyget är vikt. Brickband av ylle fastsytt vid ett 3-skaftat ylletyg. 2 st textilfragment (klumpar) tyget veckat. Det ena 3 x 4 x 1 cm, det andra 2,2 x 2,2 x 0,5 cm. Brickväv med enkla och delvis motställda brickor, bandet har förmodligen varit mönstrat. Garnet är av ull och innehåller både dödhår, täckhår och bottenull. Nuvarande färg: Svart, rödbrun och ljusbrun. Garnet är Z-spunnet i varpen och S-spunnet i inslaget. Täthet: ca 32 varptrådar/cm och 4 inslag/cm. Det 3-skaftade tyget är vävt av samma slags garn som bandet och har en täthet på: varp ca 10 tr/cm, inslag ca 7 trådar/cm. Det lilla fragmentet har en liten, röd färgfläck vid vikningen. Båda fragmenten har små rester av kopparsalter.

Föremål av glas

2003

Fnr 49 Glas, grönt. Trol. från blyinfattat fönster. Glasfyndet uppvisar kröjsmärken från tillverkning av blyinfattade fönster. Ytan är mjölkig och iriserande. Under ett mjölkigt, iriserande och tunt vittringsskikt har pulvrig och gulaktig nedbrytningsprodukt ansamlats.

Fnr 163 Glas, grönt. Trol. från blyinfattat fönster. Glasfyndet uppvisar kröjsmärken från tillverkning av blyinfattade fönster. Ytan är mjölkig och iriserande. Glaset har omfattande gropfrätningsskador och frätningsskador i bearbetningsspår. I skadornas nedsänkningar har pulvrig och gulaktig nedbrytningsprodukt ansamlats.

2004

Fnr 116 Glas, grönt. Trol. från blyinfattat fönster. Glasfyndet uppvisar kröjsmärken längs sidorna från tillverkning av blyinfattade fönster. Glaset är mycket nedbrutet, sockrigt. Det har omfattande skiktning och spänningssprickor. Ytan är delvis mjölkig.

Fnr 161 Glas. 2 fragment från skilda föremål, varav ett grönt. Trol. från blyinfattat fönster. Glasfyndet uppvisar kröjsmärken från tillverkning av blyinfattade fönster. Glaset har flera gropfrätningar och frätningar i bearbetningsspår. Ytan är mjölkig och iriserande.

Fnr 182 Glas. 3 fragment från 2 skilda föremål, ett mörkt och ett ljust. Trol. från blyinfattat fönster. Mörka glaset uppvisar ett par kröjsmärken från tillverkning av blyinfattade fönster. Glaset är mycket nedbrutet, sockrigt. Det har omfattande spänningssprickor och påbörjade gropfrätningar. Ämnen i glaset har vandrat och skapat koncentrationer av mörka och ljusa fläckar. Ytan är mjölkig. Glaset har blivit matt och förlorat all transparens.

Ljusa glaset är mycket nedbrutet, sockrigt. Det har omfattande gropfrätningsskador och spänningssprickor. Ytan är mjölkig. Glaset har blivit matt och förlorat all transparens.

Pärlor av bärnsten och glas

2004

Fnr 4 Pärla av bärnsten. Två fragment, en bit saknas. Fragmenten limmades med 40 % Paraloid B72 i Xylen.

Fnr 5 Pärla av bärnsten. Små flisor har lossnat från ytan.

Fnr 6 Pärla av bärnsten. Status som pärla 5.

Fnr 7 6 pärlor av bärnsten. Den största pärlan har en tillverkad grop på buken. Små flisor har lossnat från pärlornas ytor.

Fnr 8 Pärla + fragment från pärla av bärnsten. Sprickor och flisor ur ytan.

Fnr 29 Pärla av bärnsten.

Fnr 30 Pärla av bärnsten. Sprickor och flisor ur ytan.

Fnr 31 Halv vit glaspärla. Ytan är kraftigt vittrad och mycket porig och smular. Pärlan konsoliderades med 10 % Paraloid B72 i etanol.

Bilaga 4. Sammanställning av ¹⁴C-analyser

Pnr 10777 (2004). Sotlager A10620 i långhusets västra del.

Ua-27546 : 2310±40BP

68.2% probability

410BC (57.2%) 350BC

280BC (11.0%) 250BC

95.4% probability

490BC (1.1%) 460BC

420BC (60.8%) 340BC

320BC (33.4%) 200BC

Pnr 2396 (2002). Härd A2223i långhusets östra del.

Ua26453 : 2215±60BP

68.2% probability

380BC (68.2%) 200BC

95.4% probability

400BC (95.4%) 110BC

Pnr 4259 (2003). Tunt sotlager A 4219 i långhusets östra del.

Ua27063 : 1550±40BP

68.2% probability

430AD (68.2%) 560AD

95.4% probability

420AD (95.4%) 610AD

Pnr 1982 (2002). Sotlager A1959 i långhusets västra del.

Ua26452 : 1195±60BP

68.2% probability

720AD (4.9%) 750AD

770AD (57.7%) 900AD

920AD (5.6%) 940AD

95.4% probability

680AD (95.4%) 980AD

Pnr 10254a (2004). Ekstolpe från stavkyrkans nordvästra hörnstolpe A10245.

Ua-27493 : 1160±40BP

68.2% probability

780AD (5.4%) 800AD

810AD (40.3%) 900AD

910AD (22.5%) 960AD

95.4% probability

770AD (95.4%) 980AD

Pnr 11184 (2004). Brandlager A9192 under klockstapeln.

Ua-27547 : 1095±40BP

68.2% probability

895AD (24.1%) 925AD

940AD (44.1%) 995AD

95.4% probability

880AD (95.4%) 1030AD

Pnr 10254B (2004). Grankol från stavkyrkans nordvästra hörnstolpe A10245.

Ua-27545 : 985±40BP

68.2% probability

990AD (35.7%) 1050AD

1090AD (19.8%) 1120AD

1130AD (12.7%) 1160AD
95.4% probability
980AD (95.4%) 1160AD

F 167 (2004). Keramik med matskorpa.

Ua-27491 : 980±65BP
68.2% probability
990AD (34.9%) 1070AD
1080AD (33.3%) 1160AD
95.4% probability
900AD (2.0%) 920AD
960AD (93.4%) 1220AD

F75 (2004). Keramik med matskorpa.

Ua-27543 : 970±45BP
68.2% probability
1010AD (29.4%) 1070AD
1080AD (38.8%) 1160AD
95.4% probability
980AD (95.4%) 1190AD

F99 (2003). Keramik med matskorpa.

Ua27064 : 925±55BP
68.2% probability
1030AD (68.2%) 1170AD
95.4% probability
1000AD (95.4%) 1230AD

Pnr 1929 (2002). Brandlager A1735 väster om kyrkan.

Ua26451 : 865±65BP
68.2% probability
1040AD (18.1%) 1090AD
1120AD (7.6%) 1140AD
1150AD (42.5%) 1250AD
95.4% probability
1030AD (95.4%) 1280AD

Pnr 1945 (2002). Grankol från stavkyrkans nordöstra korhorn, stolphål A1945.

Ua26571 : 865±50BP
68.2% probability
1040AD (15.1%) 1090AD
1120AD (7.6%) 1140AD
1150AD (45.6%) 1250AD
95.4% probability
1030AD (95.4%) 1270AD

F168 (2004). Keramik med matskorpa.

Ua-27544 : 750±40BP
68.2% probability
1244AD (68.2%) 1292AD
95.4% probability
1210AD (93.9%) 1310AD
1370AD (1.5%) 1380AD

Pnr 9374 (2004). Ben och tänder från grav G9126 i långhuset, rad 2.

Ua-27492 : 685±35BP
68.2% probability

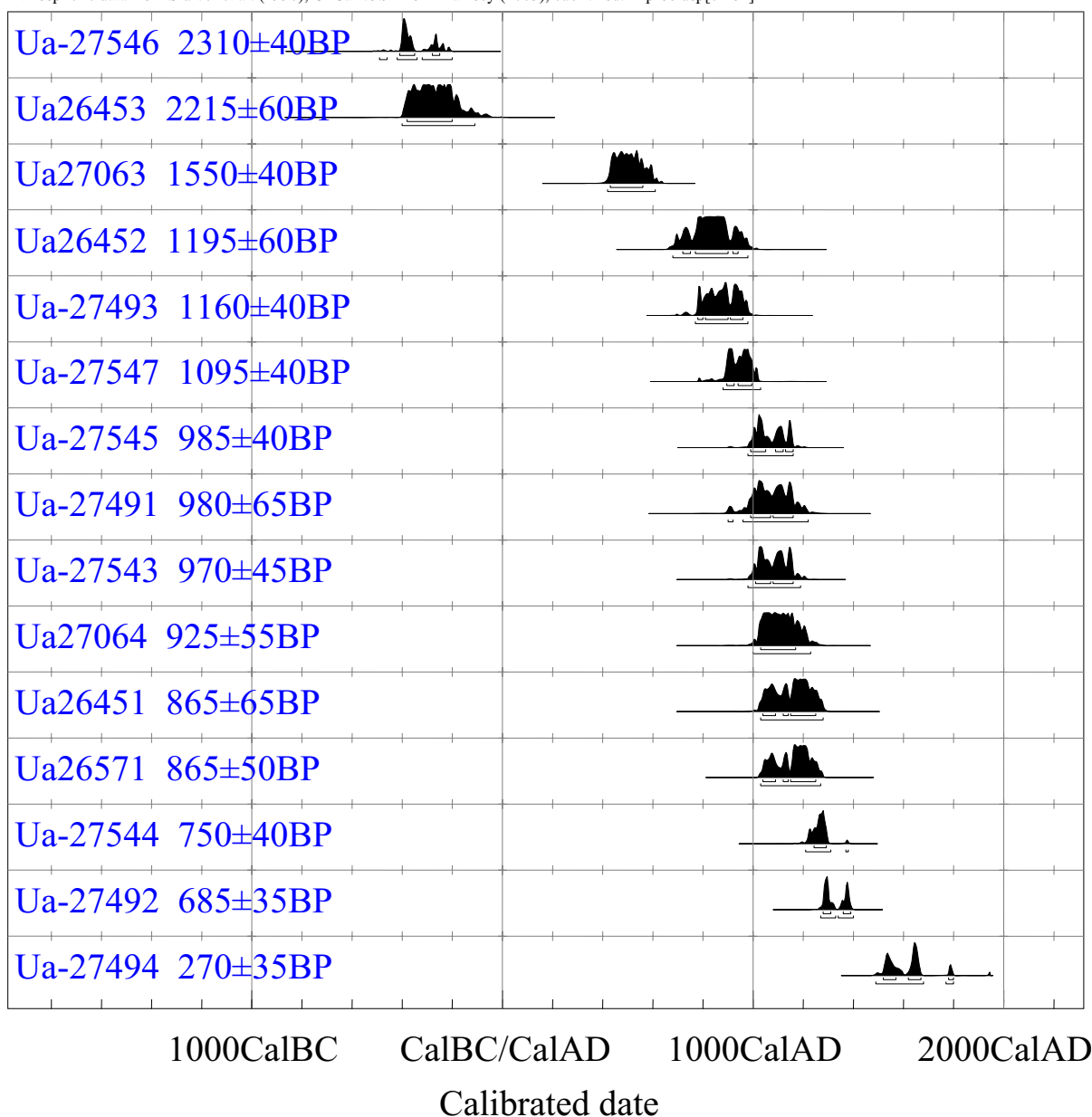
1280AD (41.3%) 1310AD
 1360AD (26.9%) 1390AD
 95.4% probability
 1270AD (55.1%) 1330AD
 1340AD (40.3%) 1400AD

Pnr 11688 (2004). Tänder från grav G11520 vid klockstapeln.

Ua-27494 : 270±35BP

68.2% probability
 1520AD (29.1%) 1570AD
 1620AD (36.8%) 1670AD
 1780AD (2.3%) 1800AD
 95.4% probability
 1490AD (88.7%) 1680AD
 1770AD (6.7%) 1800AD

Atmospheric data from Stuiver et al. (1998); OxCal v3.9 Bronk Ramsey (2003); cub r:4 sd:12 prob usp[chron]

LUND UNIVERSITY

Department of Quaternary Geology
KVARTÄRGEOLOGISKA AVDELNINGEN
Hans Linderson

2005

16 Februari

**Nationella Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, rapport nr 2005:2
Hans Linderson**

DENDROKRONOLOGISK ANALYS.

Uppdragsgivare: Ulrika Wallebom RAÄ UV Bergsslagen, Box 1406, 701 14 Örebro

Område: Gullspång, Ö Vänern **Prov nr:** 1-13 **Antal prover, sågskivor:** 13

Dendrokronologiskt objekt: Södra Råda kyrka, nedbrunnen. Prover enligt beskrivning från långhus, kor, sakristia samt klockstock.

Resultat:

CATRAS Dendro nr:	Prov Nr : Stock Nr	Träd slag	Antal radie/år	Splint (Sp) Vank. (W) saknas på samtliga	Datering av yttersta årsring i provet	Beräknat Fällningsår E(Efter) V(vinterhalv-året)	Trädets Egenålder uppskattn
73171	1	Tall	2/110	Sp 35	1288	1313 ± 20	140-160
73172	2	Tall	2/50	Ej sp	1200	E 1260 ± 20	> 110
73173	3	Tall	2/63	Ej sp	1240	E 1300 ± 20	> 120
73174	4	Tall	2/93	El sp	1241	E 1301 ± 20	> 150
73175	5	Tall	2/77	Ej sp	1224	E 1284 ± 20	> 130
73176	6	Tall	2/89	Ej sp	1252	E 1312 ± 20	> 150
73177	7	Tall	4/121	Sp 56	1285	1297 ± 12	130 – 150
73178	8	Tall	3/215	Sp 50	1845	1860 ± 15	230-260
73179	9	Tall	2/87	Sp 29	1265	1296 ± 20	120-140
73180	10	Tall	2/64	Sp 24	1288	1322 ± 20	100-120
73181	11	Tall	2/93	Sp 28	1248	1280 ± 20	130-150
73182	12	Tall	2/107	Sp 22	1276	1314 ± 20	140-160
73183	13	Tall	2/45	Sp 30	Ej datering	-	70-90

Information:

Den dendrokronologiska analysen visar att alla utom två prov härrör från samma byggnadsperiod. Samtliga stockar är av tall. Prov 8 är betydligt yngre och prov 13 har inte varit möjlig att datera (huvudsakligt skäl: för få årsringar), dessa lämnas utanför nedan förda diskussion. Då vankant saknas på samtliga prov har antal år i splint (savved) varit viktig att beakta. Jag har valt att använda 60 år ± 20, vilket hänger samman

med ålder, virkesdel, växthastighet, geografisk plats för virket. Extremer som överstiger eller understiger detta värde kan förkomma. Fördelningen av antalet år i splint uppträder så att majoriteten av virket innehåller 50-65 år i splint dvs. en något mer vågad bedömning skulle ge något äldre datering. Om man försöker pressa in allt virke inom en gemensam avverkningsperiod skulle den **ha inträffat åren 1302 – 1309** med undantag av prov 11 som senast kan vara fälld vinterhalvåret 1300/01 (allt med plintstatistiken 60 ± 20). Virket är sannolikt av relativt lokalt ursprung dock inte gemensam ståndort. Tre grupper har utkristalerats

I) prov 4,6,9. II) prov 7, 12. III) prov 3, 11. Dateringarna som anges t ex E (efter) 1312 ± 20 skall ses som om splint/kärnvedsgränsen ligger i den årsringen som ansluter till den yttersta i provet eller senare. Prov 1 uppvisar en läkningsskada år 1230.

Några ord om kvartärgeologin kring Södra Råda, baserade på fältbesök 2004-07-06 Jens Heimdahl

Sjön Skagens förhållande till platsen

Sjön Skagern har en genomsnittlig nivå på 66,9-69,4 möh efter höjningen av sjöns yta i början av 1900-talet, Södra råda ligger ca 77-78 möh i en mycket flack dalgång som svagt sluttar åt söder. Slutningen blir brantare ner mot sjön där den faller ca 6-7 meter de sista 100 metrarna. Eftersom 75-meterskurvan följer nära Skagens

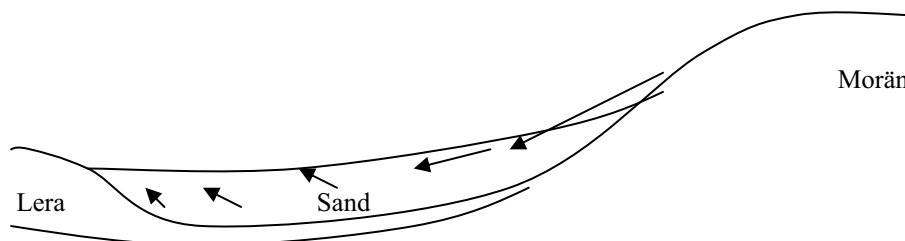
nuvarande strandkant innebär detta att vattenståndsförändringar upp till 6-7 meter inte ändrar strandlinjens avstånd till kyrkan mer än några hundra meter. För att platsen skall översvämmas av sjön idag krävs att sjön Skagern måste stiga över 7 meter. För att kyrkobygget skall ha kommit ifråga krävs att platsen inte regelbundet hotades av översvämning. Detta förutsätter att sjöns strandlinje låg väl under 75-meterskurvan, troligtvis skiljde den sig inte mer än 1-2 meter från dagens strandlinje.

Geologin kring kyrkan

Kyrkan är tillsynes belägen i kanten av en flack dalgång fylld med postglacial lera. Den avsattes i lugn miljö när området låg under vatten efter isens avsmältande. Landhöjningen ledde till att höjderna kring dalgången så småningom började sticka upp över vattenytan och vart efter som höjdernas sluttningar blev exponerade för vågor sköljdes sand från kullarnas morän ner längst dalgångens sidor. Detta syns tydligt på den geologiska kartan där sanden är markerad med röda prickar och ligger längst delar av dalens sidor. All denna svallsand är dock inte utritad på kartan, ex. den sand på vilken kyrkan och kyrkogården är anlagda. Förmodligen sträcker sig denna sandavlagring som en tunga in mot moränbacken i öster.

Dalgången dräneras via ett grävt dike i dess mitt. Detta dike kan mycket väl haft en föregångare i form av en naturlig, möjligtvis periodiskt förekommande, bäck som meandrat (slingrat sig) över den flacka leran. Denna bäck kan mycket väl ha skapat ytliga sandavlagringar i dalgångens mitt. Enligt de bönder som plöjer lerdalgången finns det en hel del fläckar med sand i den. Denna sand kan således både vara fläckar av svallsand, liknande den som kyrkan är byggd på, och alluviell sand som transporterats dit med naturliga (vår)bäckar.

Svallsanden under kyrkan har egenskapen att lätt släppa igenom vatten. I samband med snösmältning och regnar i dalgången så blir det lätt mycket fuktigt eftersom det är flackt och det tar tid för vattnet att rinna igenom leran, men i sandpartierna kommer vattnet att rinna undan snabbare. Å andra sidan skapar sandens (förmodade) kontakt med slutningen i öster lätt ett övertryck i grundvattnet som kan pressa upp vatten i sanden (sk. "arkesiskt vatten" som sprutar upp). Det är därför troligt att man lätt fått sättningar i byggnader på platsen, och att marken stundom varit mycket fuktig, i synnerhet om våren efter snösmältningen.

FÖRSÖK TILL PRINCIPSKISS SOM FÖRKLARAR HUR VATTEN FRÅN SLUTNINGEN I ÖSTER BIDRAR TILL ÖVERTRYCK I GRUNDVATTNET I SANDEN, EFTERSOM LERAN ÄR SVÅRGENOMTRÄNGLIG...

Jag tror således inte att platsens fuktighet idag eller under medeltiden har något med förändringar i sjön Skagerns nivå att göra. Men vid någon äldre tidsperiod är det troligt att dalgången utgjorts av en fuktäng som stått i kontakt med sjön. Men denna miljö bör knappast ha varit något som man ens mindes under den tid kyrkan anlades.

Varför har man byggt kyrkan just här?

Detta är egentligen en fråga för arkeologer, men jag tror att sandens lämplighet för begravningar har spelat en roll. Moränslutningen ovanför verkar ha mycket berg i dagen, och är säkert mycket besvärligare att gräva i. Även om marken på platsen stundom varit fuktig tror jag dels att den varit mindre fuktig i sandområdet, dels endast varit fuktig under kortare perioder och inte bidragit med större problem, även om det i ett längre tidsperspektiv säkert slitit på byggnaden.

Bilaga 7. Myntbestämning av Inger Hammarberg

Vr. Södra Råda gamla kyrkplats. År 2004. KMK 711-1137-2004. Access 943.
Inger Hammarberg december 2004

Nr	Fnr	Vikt	Land	Myntherre	Period	Metall	Myntort	Valör	Årtal	Beskrivning	Referens	Präglad ca
1	27	0,04	Sverige	Erik Knutsson	1208-1216		Okänd	Penning		Kungahuvud med inskrift	LL XI:11 trol.	
2	09	0,25	Sverige	Magnus Eriksson	1319-1364		Okänd	Penning		Lejon(tre kronor, -	LL XXVII:-	1340-1354
3	03	0,08	Sverige	Magnus Eriksson	1319-1364		Okänd	Penning		Två motställda kronor, kors	LL XXIX:8; MGL VII:14a	1360-1365
4	25	0,20	Sverige	Magnus Eriksson	1319-1364		Okänd	Penning		H, slät ring	LL XXX:2-	1360-1365
5	10	0,28	Gotland				Visby	Örtug		Lilja)(lamm	LL XXXV:-	1420-1450
6	14	0,58	Danmark	Erik Menved	1286-1319		Ribe	Penning		Krona)(lilja	MB 613; KGH VIII:8	1310-1319
7	26	0,19	Norge	Eirik Magnusson	1280-1299		Okänd	1/4 penning		Riksvapnet)(liljekors	Skaare 236	1285-1290
8	24	0,99	Sverige	Karl X Gustav		Silvermynt	Stockholm	1 öre	1657			
9	2	6,03		Karl XI		Kopparmynt	Avesta	1/6 öre sm	1666			
10	19	4,83		Karl XI		Kopparmynt	Avesta	1/6 öre sm				1667-1677
11	22	4,34		Karl XI		Kopparmynt	Avesta	1/6 öre sm				1666-1686
12	1	4,57		Ulrika Eleonora		Kopparmynt	Stockholm	1 öre km	1719			
13	11	4,39		Fredrik I		Kopparmynt	Stockholm	1 öre km	1724			
14	21	4,11		Fredrik I		Kopparmynt	Stockholm	1 öre km	1725			
15	20	2,52		Gustav IV Adolf		Kopparmynt	Avesta	1/12 skilling	1802			
16	12	1,95		Gustav IV Adolf		Kopparmynt	Avesta	1/12 skilling	1803			
17	13	2,21		Gustav IV Adolf		Kopparmynt	Avesta	1/12 skilling	1808			
18	23	5,37		Gustav IV Adolf		Kopparmynt	Avesta	1/2 skilling riksgälds	1799			
19	18	6,89		Gustav VI Adolf		Silver- eller CuNimynt	Stockholm	1 krona				1958? 1968?

Gravar inne i kyrkan

Grav 6443 i långhuset, rad 3

Skelett: Vuxen individ med dåligt bevarat skelett. Armställning gick inte att avgöra.

Kista: Trärester efter kistbotten. Trapetsoid form.

Anmärkning: -

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från tänder (PK6599). Ej analyserat.

Osteologisk analys:

Ålder: Enligt tandframbrutt och slitage vuxen över 20 år

Kön gick inte att avgöra

Längd: Mått i fält 165 cm.

Övrigt: Mycket tandsten.

Grav 6518 i långhuset, rad 1

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Axlar och kranium bortgravda.

Mörkfärgning efter kroppen. Armställning C

Kista: Svepning

Anmärkning: Fynd av järnsölja mellan benen. Tillhör svepningen? Påminner starkt om och är troligen samtida med grav 4438, undersökt år 2003.

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från ben (PK6573). Gick ej att datera.

Osteologisk analys:

Ålder: Vuxen över 20 år

Längd och kön gick inte att avgöra.

Grav 6600 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med relativt välbevarat skelett. Armställning C (D)

Kista: Trärester av kistbotten och kistspik. Svagt trapetsoid form

Anmärkning: Motsvaras av grav 20201, undersökt år 2003.

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från ben och skalle (PK6682). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Ålder: Efter tandslitage vuxen över 45 år

Kön: Lårbenets längd antyder att det är en man, individen har dock svagt markerade muskelfästen och ögonbrynsbåge, varför kön inte går att avgöra säkert.

Längd: Mått i fält 165 cm. Lårbenet 44 cm långt vilket ger en längd på 165,22 ±3,85 cm.

Grav 6865 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med mycket dåligt bevarat skelett. Konturerna efter kroppen dock relativt tydliga i form av mörkfärgning. Armställning C.

Kista: Svepning

Anmärkning: -

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från ben (PK6955) och tänder (PK6956). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Ålder: Efter tandslitage vuxen ca 25-35 år

Kön gick inte att avgöra.

Längd: Mått i fält ca 165 cm

Övrigt: Tandsten och karies

Grav 6866 i långhuset, rad 2

Skelett: Spädbarn med relativt dåligt bevarat skelett. Större delen av graven bortgravd, återstod enbart kranie.

Kista: Träresten efter kistvägg

Anmärkning: -

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från tänderna (PK7081). Ej analyserat.

Osteologisk analys:

Ålder: Efter tandframbrott 6-9 mån ± 3 mån

Kön gick inte att avgöra

Grav 6882 i långhuset, rad 2

Skelett: Dubbelgrav med relativt välbevarade skelett efter en vuxen individ och ett barn. Den vuxnes armställning C

Kista: Svepning

Anmärkning: Den vuxnes högerarm låg över barnets kropp

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från tänder från den vuxna (PK7079) och barnet (PK7080). Gick ej att datera.

Osteologisk analys:

Den vuxna individens ålder beräknas efter tandslitage till 35-45 år. Överarmsbenet 32 cm långt vilket skulle kunna indikera att det är en kvinna. Analysen dock osäker. Längd i fält 166 cm. Lårbenets längd 41,5 cm vilket ger en längd på 157,5±3,85 cm.

Barnets ålder beräknas efter tandframbrott till 6 år ± 24 månader. Barnets mått i fält 112 cm. Kön gick inte att avgöra.

Grav 6883 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med relativt välbevarat skelett. Huvud och fötter bortgravda. Armställning D

Kista: Svepning

Anmärkning: I gravens fyllning hittades bland annat två mynt, daterade till 1360-1365 (F3) och 1420-1450 (F10).

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från benen (PK7578). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Ålder: Efter sammanväxning av epifyser, vuxen över 20 år.

Kön: Kraftiga muskelfästen på överarmar och lårben samt överarmens längd visar att det är en man.

Längd: Överarmsbenet 35 cm långt vilket ger en längd på 183,10 ± 4,57 cm.

Grav 6957 i långhuset, rad 1

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett, mörkfärgning efter kroppen.

Armställning C

Kista: Inga träresten, men gulfärgning antyder eventuell kista

Anmärkning: -

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från tänder och ben (PK7020). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Ålder: Efter tandslitage, vuxen mellan 25-35 år

Kön: Mått på överarm och lårben samt omarkerad ögonbrynsbåge visar att det är en kvinna.

Längd: Mått i fält 158 cm. Lårbenet 40,5 cm vilket ger en längd på 154±3,85 cm.

Grav 7021 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Armställning C (D)

Kista: Mörkfärgning runt skelettet troligen kistrest

Anmärkning: -

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från ben och skalle (PK7062). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Ålder: Efter tandslitage, vuxen mellan 35-45 år
Kön gick inte att fastställa
Längd: Mått i fält 155 cm
Övrigt: Ojämnt slitna tänder

Grav 7063 i långhuset, rad 2

Skelett: Barngrav med mycket dåligt bevarat skelett.
Kista: Mörkfärgning kan vara rester efter kista eller svepning
Anmärkning: Eventuellt samtida med stavkyrkan?
Prover: ¹⁴C-prov insamlat från ben och tänder (PK7122). Gick ej att datera.
Osteologisk analys:
Ålder: Efter tandframbrott 3-4 år±12 mån
Längd och kön gick inte att fastställa

Grav 7180 i långhuset, rad 3

Skelett: Vuxen individ relativt dåligt bevarat skelett. Fötterna bortgrävda. Armställning C (D)
Kista: Svepning
Anmärkning: -
Prover: ¹⁴C-prov insamlat från lårbenet (PK7554). Gick ej att datera.
Osteologisk analys:
Ålder: Efter tandframbrott, vuxen över 25 år
Kön gick inte att avgöra
Längd: Mått i fält cirka 180 cm
Övrigt: Tandsten

Grav 7185 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med mycket dåligt bevarat skelett. Merparten av graven bortgrävd, endast höger sida bevarad.
Kista: Inga trärester
Anmärkning: Eventuellt samtida med stavkyrkan?
Prover: -
Osteologisk analys:
Ålder: Efter epifyssammanväxning, vuxen över 20 år
Kön: Överarmen är 30 cm lång, vilket antyder att det är en kvinna.
Övrigt: Tandsten

Grav 7579 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med dåligt bevarat skelett. Bortgrävd från knäna och nedåt, högra halvan skadad. Armställning D.
Kista: Svepning
Anmärkning: -
Prover: -
Osteologisk analys:
Ålder: Efter epifyssammanväxning, vuxen över 20 år
Kön: Överarmen 32 cm lång, vilket antyder att det är en kvinna.

Grav 8019 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med relativt välbevarat skelett. Armställning C.
Kista: Svepning?
Anmärkning: Fet färgning efter kroppen
Prover: ¹⁴C-prov insamlat från benen (PK8084). Ej analyserat
Osteologisk analys:

Ålder: Efter epifysernas sammanväxning, vuxen över 20 år
Kön: Kraftiga lårben, skenben och vadben samt kraftiga muskelfästen antyder att det kan vara en man.
Längd: Mått i fält 168 cm. Lårbenet 44 cm vilket ger en längd på 165±3,85 cm.

Grav 8381 i långhuset, rad 1

Skelett: Vuxen individ med relativt välbevarat skelett. Armställning C

Kista: Inga trärester, men gulfärgning antyder eventuell kista

Anmärkning: -

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från ben och tänder (PK8406). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Ålder: Enligt epifyssammanväxning, tandslitage och frambrott är individen på väg in i vuxen ålder, runt 20 år

Kön gick ej att avgöra

Längd: Mått i fält 161 cm. Lårbenet 37 cm långt vilket ger en längd på 143±3,85 cm.

Övrigt: tandsten

Grav 8684 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Större delen av graven bortgrävd, endast kraniet bevarat.

Kista: Inga trärester

Anmärkning: Eventuellt samtida med stavkyrkan

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från tänder (PK8743). Gick ej att datera.

Osteologisk analys:

Ålder: Efter tandslitage, vuxen mellan 25-35 år

Kön gick inte att avgöra.

Grav 8995 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Armställning D

Kista: Svepning?

Anmärkning: I toppen på fyllningen hittades ett mynt från 1724 (F11)

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från käke och tänder (PK9373). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Ålder: Utifrån tandslitage äldre än 45 år

Kön: Överarmens mått 30,5 cm, vilket skulle antyda att det är en kvinna, men armarnas kraftiga muskelfästen motsäger detta. Kön går inte att avgöra säkert.

Mått i fält cirka 160 cm

Övrigt: Karies samt slitna och tappade tänder

Grav 9126 i långhuset, rad 2

Skelett: Barngrav med mycket dåligt bevarat skelett. Endast kranie och lårben fanns kvar.

Armställning gick inte att avgöra

Kista: Inga trärester

Anmärkning: Graven var ovanligt grund.

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från ben och tänder (PK9374), datering 1270-1400, troligen 1280-1310 e Kr

Osteologisk analys:

Ålder: Barn mellan 1-6 år

Kön gick inte att avgöra

Längd: Mått i fält 75 cm.

Grav 9127 i långhuset, rad 2

Skelett: Spädbarn utan bevarat skelett, enbart en svag mörkfärgning
Kista: Trärester efter kistbotten. Kistan ca 70 cm lång. Trapetsformad
Anmärkning: Eventuellt samtida med stavkyrkan
Prover: ¹⁴C-prov insamlat från kistan (PK9320). Ej analyserat.
Osteologisk analys: -

Grav 9142 i långhuset, rad 3

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Bålen skadad. Armställning C
Kista: Svepning
Anmärkning: -
Prover: ¹⁴C-prov insamlat från ben och tänder (PK9321). Ej analyserat
Osteologisk analys:
Ålder: Efter tandframbrott, vuxen över 25 år
Längd:Mått i fält 160 cm
Kön gick inte att avgöra

Grav 9395 i långhuset, rad 3

Skelett: Vuxen individ med relativt välbevarat skelett. Stora delar av graven bortgrävd. Enbart bålen bevarad. Armställning gick inte att bedöma
Kista: Välbevarat kistträ från botten och sidor. Kistspik och kisthandtag. Troligen rektangulär form.
Anmärkning: I fyllningen hittades en kritpipa samt en lös käke med märken på tänderna efter kritpipsrökning.
Prover: ¹⁴C-prov insamlat från kistan (PK9472). Ej analyserat. ¹⁴C-prov (inget provnummer) insamlat från omrörda tänder i fyllningen. Ej analyserat
Osteologisk analys:
Ålder: Enligt epifyssammanväxning, vuxen över 20 år
Kön gick inte att avgöra

Grav 9409 i långhuset, rad 1

Skelett: Vuxen individ med relativt bra bevarat skelett. Armställning C.
Kista: Svepning?
Anmärkning: I gravens fyllning hittades bland annat ett mynt (F9) daterat till 1340-1354.
Prover: ¹⁴C-prov insamlat från benen (PK9461). Ej analyserat
Osteologisk analys:
Ålder: Enligt tandframbrott, slitage och epifyssammanväxning, vuxen runt 20 år.
Kön: Lårbenet uppmätte 38,5 cm, överarmarna var 29 cm långa. Måtten antyder att det är en kvinna.
Längd: Mått i fält 147 cm. Längd efter uträkning av lårbenet är 148±3,85 cm.
Övrigt: Karies

Grav 9548 i långhuset, rad 1

Skelett: Spädbarn med dåligt bevarat skelett
Kista: Svepning?
Anmärkning: Samtida med stavkyrkan?
Osteologisk analys:
Ålder: Spädbarn, 41 cm långt

Grav 9572 i långhuset, rad 2

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Höger sida skadad. Armställning D
Kista: Svepning
Anmärkning: -

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från tänder (PK9745). Gick ej att datera.

Osteologisk analys:

Ålder: Enligt tandslitage, vuxen kring 35-45 år

Kön: Lårbenets och överarmens mått tyder på att det är en kvinna

Längd: Lårbenet 41 cm och överarmen 30,5 cm vilket ger en längd på 156±3,85 cm

Grav 9744 i långhuset, rad 4

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Armställning C

Kista: Svepning.

Anmärkning: Motsvarar grav 1664/2460 undersökt år 2002.

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från benen (PK10487). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Kön gick ej att avgöra

Mått i fält cirka 165 cm

Grav 9746 i långhuset, rad 4

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Armställning D

Kista: Svepning?

Anmärkning: Motsvarar grav 2307, undersökt år 2002

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från benen (inget provnummer). Gick ej att datera.

Osteologisk analys:

Ålder: Efter epifysernas sammanväxning, vuxen över 20 år

Kön gick inte att avgöra

Längd: Mått i fält cirka 170 cm

Grav 9999 i långhuset, rad 3

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Armställning C (D)

Kista: Mörkfärgning efter svepning

Anmärkning: -

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från benen (PK10398). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Ålder: Efter epifysernas sammanväxning, vuxen över 20 år

Kön: Överarmens längd visar att det är en man

Längd: Mått i fält 175 cm. Överarmen 33 cm, vilket ger en längd på 176±4,57 cm.

Grav 10050 i långhuset, rad 3

Skelett: Barn eller vuxen individ? Merparten av graven bortgrävd. Inget skelett bevarat.

Kista: Rester efter kistträ

Anmärkning: -

Prover: -

Osteologisk analys: -

Grav 10051 i långhuset, rad 1

Skelett: Spädbarn utan bevarat skelett

Kista: Trärester/mörkfärgning efter kista eller tråg

Anmärkning: Samtida med stavkyrkan?

Prover: -

Osteologi: -

Grav 10129 i långhuset, rad 1

Skelett: Spädbarn utan bevarat skelett

Kista: Trärester/mörkfärgning efter kista eller tråg

Anmärkning: Samtida med stavkyrkan? Alternativ tolkning skulle kunna vara att det är spåren efter en stav tillhörande stavkyrkan.

Prover: -

Osteologi: -

Grav 10556 i långhuset, rad 4

Skelett: Troligen vuxen individ. Inget skelett bevarat, men tydlig mörkfärgning av kroppen från lårben och nedåt.

Kista: Svepning

Anmärkning: Avgrävd av stengrund, men får plats innanför timmerkyrkans västvägg. Samtida med stavkyrkan?

Prover: -

Osteologisk analys: -

Grav 10559 i långhuset, rad 4

Skelett: Barn eller vuxen individ? Inget skelett bevarat

Kista: Trärester efter kistbotten. Rektangulär form?

Anmärkning: Avgrävd av stengrund, men får plats innanför timmerkyrkans västvägg. Motsvarar grav 2356, undersökt år 2002. Samtida med stavkyrkan?

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från kistan (PK10776). Gick ej att datera.

Osteologisk analys: -

Grav 10583 i långhuset, rad 4

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Armställning gick inte att avgöra

Kista: Svepning

Anmärkning: Motsvarar grav 1681, undersökt år 2002.

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från ben och mörkfärgning (PK10619). Ej analyserat

Osteologisk analys:

Kön och ålder gick inte att avgöra

Längd: Mått i fält cirka 160 cm

Grav 10742 i långhuset, rad 3

Skelett: Spädbarn utan bevarat skelett.

Kista: Trärester efter kistbotten. Kistan ca 60 cm lång. Rektangulär form

Anmärkning: Samtida med stavkyrkan?

Prover: -

Osteologisk analys: -

Grav 10824 i långhuset, rad 4

Skelett: Vuxen individ med dåligt bevarat skelett. Graven söndergrävd, återstår enbart lårben och knäskålar.

Kista: Inga trärester

Anmärkning: Avgrävd av stengrund, och får inte plats innanför timmerkyrkans västvägg.

Samtida med stavkyrkan.

Prover: -

Osteologisk analys:

Ålder: Efter epifyssammanväxning, vuxen över 20 år

Grav 10860 i långhuset, rad 3

Skelett: Barn eller vuxen individ? Merparten av graven bortgrävd. Inget skelett bevarat.

Kista: Trärester efter kistbotten samt kistspikar i läge.

Anmärkning: -

Prover: -
Osteologisk analys: -

Grav 11018 i långhuset, rad 4

Skelett: Troligen vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Övre delen av graven bortgrävd, återstår enbart nedre delen av benen.

Kista: Trärester efter kistlock, sidor och botten. Ingen kistspik. Rektangulär form

Anmärkning: Motsvarar grav 2516, undersökt år 2002. Avgrävd av stengrund, tveksamt om den får plats innanför timmerkyrkans västvägg. Samtida med stavkyrkan?

Prover: -
Osteologisk analys: -

Grav 11038 i långhuset, rad 3

Skelett: Barn eller vuxen individ? Merparten av graven bortgrävd. Inget skelett bevarat

Kista: Inga trärester

Anmärkning: -

Prover: -
Osteologisk analys: -

Grav 11065 i långhuset, rad 4

Skelett: Spädbarn utan bevarat skelett. Ingen mörkfärgning

Kista: Trärester efter eventuell kista, 65 cm lång och 25 cm bred

Anmärkning: Motsvarar grav 6 på ritning nr 8, undersökt år 2002. Samtida med stavkyrkan?

Prover: -
Osteologisk analys: -

Grav 11068 i långhuset, rad 4

Skelett: Spädbarn utan bevarat skelett. Ingen mörkfärgning

Kista: Trärester efter kista eller tråg, 65 cm lång och 17 cm bred.

Anmärkning: Utgör en dubbelgrav tillsammans med vuxengraven 11130. Tråget låg på den vuxnes underben. Samtida med stavkyrkan.

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från kistan (PK11129). Gick ej att datera.

Osteologisk analys: -

Grav 11069 i långhuset, rad 4

Skelett: Spädbarn utan bevarat skelett. Mörkfärgning vid kraniet

Kista: Trärester efter ett tråg med rundade ändar och rundad botten, 53 cm långt och 16 cm brett.

Anmärkning: Intill trågets norra sida låg två käppar, 25 respektive 33 cm långa. Graven låg snett i förhållande till övriga gravar. Motsvarar grav 2508, undersökt år 2002. Samtida med stavkyrkan?

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från tråget (PK11093) och träkäpparna (PK11094). Gick ej att datera.

Osteologisk analys:
Längd: Mått i fält cirka 45 cm

Grav 11130 i långhuset, rad 4

Skelett: Vuxen individ med dåligt bevarat skelett. Större delen bortgrävd, endast underbenen återstod.

Kista: Svepning?

Anmärkning: Utgör en dubbelgrav tillsammans med barngraven 11068. Avgrävd av stengrund, och får inte plats innanför timmerkyrkans västvägg. Samtida med stavkyrkan.

Prover: -
Osteologisk analys: -

Grav 11185 i långhuset, rad 4

Skelett: Vuxen individ med relativt dåligt bevarat skelett. Övre delen av graven bortgrävd, enbart bevarat från låren och neråt.

Kista: Trärester efter kistbotten och sidor. Trapetsoid form

Anmärkning: Avgrävd av stengrund, men får plats innanför timmerkyrkans västvägg. Samtida med stavkyrkan?

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från kista och ben (PK11188). Ej analyserat

Osteologisk analys: -

Grav 30310 i långhuset, rad 2 (fd 9436)

Skelett: Vuxen individ utan bevarat skelett. Graven nästan helt bortgrävd av yngre grav.

Kista: Inga trärester

Anmärkning: Nedgrävningen 180 cm lång och 40 cm bred

Prover: -

Osteologi: -

Grav 30311 i långhuset, rad 4 (fd 10063)

Skelett: Barn eller vuxen individ? Merparten av graven bortgrävd. Inget bevarat skelett, ingen mörkfärgning

Kista: Inga trärester

Anmärkning: Avgrävd av stengrund, och får inte plats innanför timmerkyrkans västvägg om det är en vuxen individ. Samtida med stavkyrkan?

Prover: -

Osteologisk analys: -

Grav 30312 i långhuset, rad 4 (fd 10214)

Skelett: Barn eller vuxen individ? Inget skelett bevarat, ingen mörkfärgning

Kista: Eventuella trärester, men otydligt

Anmärkning: Avgrävd av stengrund, och får inte plats innanför timmerkyrkans västvägg om det är en vuxen individ. Samtida med stavkyrkan?

Prover: -

Osteologisk analys: -

Grav 30313 i långhuset, rad 4 (fd 10236)

Skelett: Troligen vuxen individ. Inget skelett bevarat, men otydlig mörkfärgning efter kroppen

Kista: Trärester, troligen rester efter kistbotten.

Anmärkning: Avgrävd av stengrund, men får plats innanför timmerkyrkans västvägg. Motsvarar grav 2450, undersökt år 2002. Graven ligger något snett i förhållande till övriga gravar. Samtida med stavkyrkan?

Prover: -

Osteologisk analys: -

Grav 30314 i långhuset, rad 4 (fd 10318)

Skelett: Barn eller vuxen individ? Inget skelett bevarat, ingen mörkfärgning

Kista: Inga trärester

Anmärkning: Avgrävd av stengrund, och får inte plats innanför timmerkyrkans västvägg om det är en vuxen individ. Samtida med stavkyrkan?

Prover: -

Osteologi: -

Gravar vid klockstapeln

Grav 11163 vid klockstapeln

Skelett: Vuxen individ med mycket dåligt bevarat skelett. Endast mörkfärgning i gravens östra del, från låren och nedåt.

Kista: Inga trärester

Anmärkning: Graven förmodligen skadad och nedtryckt av klockstapelfundamentet

Prover: -

Osteologisk analys: -

Grav 11235 vid klockstapeln

Skelett: Troligen vuxen individ med dåligt bevarat skelett. Återstår enbart mörkfärgning samt rester av kranium samt överarm.

Kista: Svepning?

Anmärkning: Graven skadad av klockstapelfundamentet

Prover: Makroprov insamlat från kroppen (PM11332) och ¹⁴C-prov insamlat från tänder (PK11333). Inget av dem analyserade

Osteologisk analys: -

Grav 11303 vid klockstapeln

Skelett: Vuxen individ med mycket dåligt bevarat skelett. Återstår enbart mörkfärgning efter kroppen.

Kista: Inga trärester

Anmärkning: Graven förmodligen skadad och nedtryckt av klockstapelfundamentet

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från tänder (inget provnummer) och makroprov insamlat från kroppen (inget provnummer). Ej analyserat

Osteologisk analys: -

Grav 11334 vid klockstapeln

Skelett: Vuxen individ utan bevarat skelett

Kista: Relativt välbevarad kista, kistlock, kistspik i läge samt fyrkantiga ”tassar”. Trapetsoid form

Anmärkning: Graven eventuellt yngre än klockstapeln

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från kistan (PK11364). Ej analyserat

Osteologisk analys: -

Grav 11520 vid klockstapeln

Skelett: Vuxen individ med mycket dåligt bevarat skelett. Endast kraniet bevarat.

Kista: Relativt välbevarad kista, botten, sidor samt kistspik i läge. Trapetsoid form

Anmärkning: Graven eventuellt yngre än klockstapeln

Prover: ¹⁴C-prov insamlat från kistan (PK11689) och från tänder (PK11688), datering 1490-1680 e Kr

Osteologisk analys:

Ålder: Efter tandslitage, vuxen runt 35-45 år

Grav 11533 vid klockstapeln

Skelett: Vuxen individ med dåligt bevarat skelett. Bevarat från låren och nedåt, övrigt material omrört.

Kista: Svepning

Anmärkning: Graven skadad av klockstapelfundamentet

Prover: Makroprov insamlat från kropp och svepning (PM11746). Ej analyserat

Osteologisk analys: -

Grav 11820 vid klockstapeln

Skelett: Eventuell vuxen individ utan bevarat skelett
Kista: Träresten, ingen kistspik. Rektangulär form?
Anmärkning. Graven skadad av klockstapelfundament
Prover: Makroprov insamlat från kistan (PM11823). Ej analyserat
Osteologisk analys: -

Grav 30315 vid klockstapeln (fd 11273)

Skelett: Troligen vuxen individ utan bevarat skelett
Kista: Inga träresten
Anmärkning: -
Prover: -
Osteologisk analys: -

Grav 30316 vid klockstapeln (fd 11294)

Skelett: Möjligen vuxen individ utan bevarat skelett
Kista: inga träresten
Anmärkning: -
Prover: -
Osteologisk analys: -

Grav 30317 vid klockstapeln (fd 11636)

En 1,9 meter lång och 0,6 meter bred nedgrävning norr om klockstapeln. Ej undersökt.
Förmodligen vuxen individ. Graven eventuellt yngre än klockstapeln

Grav 30318 vid klockstapeln (fd 11652)

En 1,25 meter lång och 0,4 meter bred nedgrävning norr om klockstapeln. Ej undersökt.
Förmodligen barn eller ungdom, alternativt skadad av klockstapelfundamentet. Graven eventuellt yngre än klockstapeln

SÖDRA RÅDA GAMLA KYRKPLATS 2003-2004

Osteologisk analys av skelettgravar

Värmland, Södra Råda socken, RAÅ 19

Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV-Bergslagen

Agneta Ohlsson

September 2004

INLEDNING

Under sommaren åren 2003 och 2004 utfördes arkeologisk forskningsundersökning vid Södra Råda gamla kyrka som brann ned 2001. Den osteologiska analysen av gravarna utfördes i fält. De analyserade skeletten från 2003 grävdes främst i koret och i gravkammaren samt några få i långhusets östra del. De analyserade skeletten från 2004 grävdes främst i långhuset samt en ute vid klockstapeln. Under 2003 undersöktes 41 gravar och 14 av dessa kunde osteologiskt analyseras. Året efter undersöktes 56 gravar och 32 av dessa kunde åldersbedömas, 28 stycken osteologiskt analyseras. Sammanlagt undersöktes 97 gravar under åren 2003 och 2004.

OSTEOLOGISK BEDÖMNING

Kön och ålder

När man som osteolog ska könsbedöma en individ finns det många olika möjligheter. Den bästa metoden är att studera bäckenbenet som har olika form hos man och kvinna. Därför är det viktigt vid en arkeologisk utgrävning att man är mycket varsam vid frampreparering av denna region. Ofta kan denna region vara skör och förstörd, men då finns andra alternativ. Kraniet har många könskaraktär som man kan använda sig av bland annat formationen runt ögonbrynsbågen och formen på ögonhålan som är rundad hos kvinnan och mer fyrkantig hos mannen eller storleken och formen på nackbenet och käken (Bass 1987:87). Finns varken kranium eller bäckenben bevarat i ett material kan man ändå få indikation på om det är en man eller kvinna om man tar mått på ledändarna på överarm och lårben. En kvinna har oftare ett mindre och samlat skelett än en man. Mannens skelett har oftast kraftigare muskelfästen, vilket ger större mått. Det bästa för en osteologisk könsbedömning är emellertid om skelettet är komplett och alla bedömningar kan utföras.

För att avgöra åldern på barn och tonåringar tittar man främst på tänderna och tandframbrött (Bass 1987:303-304). Ytterligare en metod är att titta på om eller hur mycket ledändarna har vuxit fast. För att skelettet ska kunna växa är ledändarna inte fastvuxna på benen när vi föds. De växer fast först vid 20-års ålder. För att få en mer specifik åldersbedömning av vuxna kan man undersöka kraniets in- och utsida på de s.k. sammanväxningssömmarna (suturena). Dessa sömmar börjar växa samman först vid vuxen ålder. På en vuxen individ kan man även titta på den s.k. bäckenfogen, det vill säga det område där bäckenhalvorna möts. Bäckenfogen förändras under tiden man åldras (Bukistra & Ubelaker 1994:23-24). Man kan även använda sig av tändernas slitage för att bedöma ålder på vuxna individer (Brothwell 1981:72). Slitaget kan dock vara påverkat av den kost man äter samt bearbetning.

Den sanna åldern (biologiska åldern) hos en individ går sällan att bedöma. Vid bedömningen av barn kan man komma ganska nära den sanna åldern men med vuxna blir det lite svårare. Ju bättre bevarat och helt skelett desto närmare den sanna åldern når man. De åldersbedömda individerna delas ofta in i åldersgrupper efter analys (Arcini 1999:52).

Tabell 1. Osteologisk åldersgrupper

0-9 mån foster	Fetus
0 år	Infant
1-6 år	Infans I
7-14 år	Infans II
15-19 år	Juvenilis
20-39 år	Adultus
40-59 år	Maturus
60+	Senilis
20+	Adult

Kroppslängdsberäkning

För att räkna ut kroppslängden på en individ mäter man längden på de långa rörbenen i kroppen d v s armar och ben. Både höger och vänster sida mäts och ett medelvärde räknas ut. Lårbenet används i första hand eftersom detta ger den bästa överensstämmelsen med den verkliga längden. Måttet sätts in i en beräknad ekvation för att erhålla kroppslängden.

MATERIAL OCH METOD I SÖDRA RÅDA

Materialet 2003-2004

Benmaterialet vid utgrävningen av Södra Råda gamla kyrka var väldigt dåligt bevarade. Alla skeletten var i någon grad porösa och uppluckrade vilket försvårade och ibland omöjliggjorde en osteologisk analys. Ibland fanns inget skelett alls i graven och i vissa fall endast en mörkfärgning av kroppen. Denna mörkfärgning kunde i vissa fall väldigt tydligt visa konturen av kroppen eller svepningen. Tänder i det arkeologiska materialet bevaras emellertid normalt bättre än ben. Så var fallet även i Södra Råda. Men i långt ifrån alla gravar gick det att ta upp tänderna och undersöka dem utan att de smulades sönder.

Skeletten i koret visade sig i jämförelse med långhuset vara mycket sämre bevarade. Gravarna i koret var dessutom mera svårtydda och fler gravar hade skurit varandra än inne i långhuset. Många av gravarna i koret visade sig vara barngravar och låg öster om den äldsta kyrkan, och tillhör troligen den äldsta kyrkan. Ju längre ned stratigrafiskt ju mer blöta och upplösta blev skelett. Bäst bevarade var skeletten i gravkammaren i koret som troligen tillhörde de yngsta gravarna, 1600-1700-tal.

Tabell 2. Undersökta samt osteologiskt analyserade gravar 2003-2004

Placering	Undersökta gravar	Osteologisk analys	analyserade gravar %
Långhuset	53	32	60 %
Koret	23	6	26 %
Gravkammaren	11	3	27 %
Klockstapeln	9	1	14 %

Metod och bedömning i fält

I vissa gravar har Skeletten endast kunnat bedömas till att vara vuxna Benen har då varit så pass uppluckrade och blöta att ytterligare bedömning inte gått att göra. I dessa gravar har skeletten gått att rensa fram som en hel individ. Men benen har ibland kollapsat och trillat ihop när sanden rensats bort. En mer specifik bedömning har kunnat utföras på de bättre bevarade benen. All

osteologisk analys har på grund av bevarandegraden utförts i fält. I sämsta fall har det endast funnits en mörkfärgning av skelettet och då har ingen bedömning kunnat ske.

Jag har vid den osteologiska analysen utgått från följande om bedömningen endast blivit vuxen, adult (20+). Individerna bedöms vara vuxna om epifysen förefaller fastvuxen vid diafysen, om alla tänder finns med i käken eller om visdomständerna finns helt utvecklade, även om den kanske inte har brutit fram i käken. Eftersom benen är i så dåligt tillstånd och rasat ihop har det ibland varit svårt att avgöra om visdomständerna har brutit fram i käken eller inte.

Barngravarna har framförallt bedömts utifrån tandframbrott. I många fall har det saknats ben i barngravarna, bedömningen har då skett utifrån längden på kista eller efter storleken på svepningsformen, eller mörkfärgningen.

I de fall där inget annat anges i gravbeskrivningen har skeletten varit hela. I de flesta fall, efter försiktig och noggrann framrensning har man kunnat avgöra skelettets utformning och armställning. I en del fall har ingen bedömning kunnat göras trots att skelettrester finns kvar eftersom t o m tänderna har varit uppluckrade. Alla individer har fotograferats och mätts in situ. I det fall det har varit möjligt har mått tagits på de långa rörbenen.

Materialets osteologiska begränsning

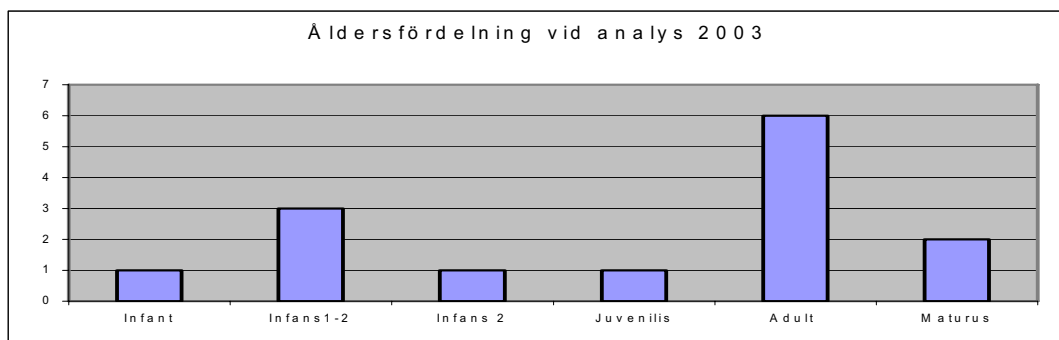
Den osteologiska analysen har på grund av materialets begränsningar endast kunnat utföras i fält, vilket krävde en snabb bedömning eftersom individerna återbegravdes med detsamma.

Inga individer i materialet har bedömts vara i åldersgruppen senilis (60+). Detta kan bero på den dåliga bevaringsgraden samt att åldersbedömning utifrån tandslitage blir osäkrare ju äldre personen blir. Graderingen av tandslitage sträcker sig också bara till den äldsta åldern 45+. Denna bedömning skulle i praktiken kunna innebära att personer är betydligt äldre än 45 år.

Benmaterialets dåliga tillstånd har även gjort att inga skelettförändringar registrerats på skeletten, endast tandsjukdomar. Förekomsten av tandsten i materialet kan också ha förekommit i större utsträckning, men smulats sönder i de fall där tänderna inte gått att plocka upp, likaså vad gäller karies. Huruvida individen har haft en hel tanduppsättning eller inte har inte heller gått att fastställa för alla individer. Detta återigen för att tänderna ibland smulas sönder vid beröring. Bevaringsgraden här även försvårat möjligheten att mäta de långa rörbenen både vad gäller längdmått och mått för könsbedömning. Det har varit knepigt att göra en könsbedömning utifrån bäcken samt kranium eftersom det yttre benmaterialet har tappat sin struktur.

INDIVIDERNA I SÖDRA RÅDA 2003

Under utgrävning av Södra Råda kyrka år 2003 undersöktes 41 gravar. Av dessa gravar gick det att osteologiskt bedöma 14 stycken. Skeletten i åtta av de 14 osteologiskt granskade gravarna bedömdes vara vuxna. Två av de vuxna kunde fastställas vara mellan 35-45 år gamla (maturus). Vad gäller de övriga vuxna kunde ingen mer specifik åldersbedömning göras än att de tillhör åldersgruppen adult (20+). Återstående sex osteologiskt undersökta individer har bedömts vara barn eller tonåring. Ett spädbarn 9-12 mån (infant), två barn var mellan 5-10 år (infans I-II) ett barn var på väg in i tonåren (infans II) och ett annat på väg in i vuxen ålder, 15-19 år (juvenilis). Ett av barnen gick inte att avgöra ålder på. Könsbedömning har kunnat utföras på tre av de åtta vuxna individerna, en kvinna och två män.

Figur 1. Åldersfördelning vid analys 2003.

Eftersom skeletten har varit så dåligt bevarade har det inte gått att urskilja några förslitningsskador eller sjukdomar. Emellertid har tandsten registrerats på två personer. Inga fall av karies har förekommit på de undersökta individerna. Ett fall av emaljhypoplasi har hittats i grav 3911 som är en kvinnograv. Tandens tillväxt har avstannat när kvinnan var runt tre år och detta har lämnat linjer i emaljen. Emaljhypoplasi kan vara tecken på näringsbrist, sjukdom eller trauma. I en av gravarna hittades ett så kallat icke metriskt särdrag, d v s en avvikelse som inte är mätbar, antingen finns den eller finns den inte. Dessa särdrag kan vara ärftliga. I grav 4104 observerades två stycken supra orbitale hål. Dessa hål satt ett ovanför vardera ögonhåla vid ögonbrynsbågen.

Tabell 3.
Gravar i Koret 2003

Grav nr	Åldersgrupp	Kön	Analys	Skelett	Anmärkning
Grav 3612	Adult			Nej	
Grav 3701	Adult			Nej	
Grav 3735	Infant		*		
Grav 3798	Infant			Nej	
Grav 3853	Infant			Nej	
Grav 3891	?			Nej	
Grav 4103	(Infans I-II)			Nej	
Grav 4218	Infant				
Grav 4260	Infans I-II		*		
Grav 4331	Juvenilis		*		
Grav 4546	Maturus		*		
Grav 4607	Adult				
Grav 4685	Infant			Nej	
Grav 4742	Infant			Nej	
Grav 4767	Infant				
Grav 4796	Infans I-II			Nej	
Grav 4819	Infans I-II			Nej	
Grav 4956	Infant			Nej	
Grav 4958	Infans II		*		
Grav 4994	Infant			Nej	
Grav 5147	Juv/Adult				
Grav 5160	?			Nej	
Grav 5173	?			Nej	

TABELL 4.
Gravkammaren i Koret 2003

Grav nr	Åldersgrupp	Kön	Analys	Skelett	Anmärkning
Grav 3690	Adult				
Grav 3911	Maturus	K	*		
Grav 3938	Adult		*		
Grav 3963	Adult				
Grav 3987	Adult				
Grav 4104	Adult	M	*		
Grav 4286	Infans I-II				
Grav 4505	Adult				
Grav 4573	Adult		*		
Grav 4588	Adult				
Grav 4867	Adult				

TABELL 5.
Gravar i långhuset 2003

Gravar	Åldersgrupp	Kön	Analys	Skelett	Anmärkning
Gravar 3456	Adult		*		
Gravar 3457	Adult	M?	*		
Gravar 3590	Infans I-II			Nej	
Gravar 4438	Adult		*		
Gravar 4460	Infans I-II		*		
Gravar 4913	Maturus		*		
Gravar 20201					Ej grävd
Gravar 2307	Adultus		*		Grävd 2002

* Skelett som var tillräckligt bevarade för osteologisk analys.

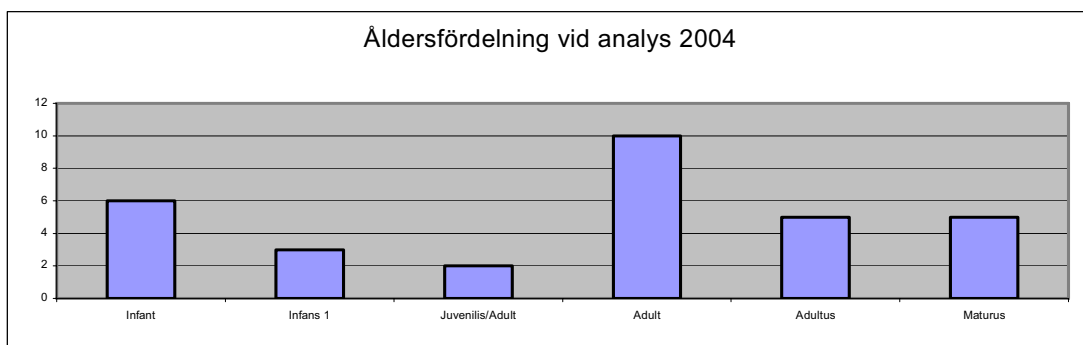
INDIVIDERNA I SÖDRA RÅDA 2004

Under grävningen år 2004 undersöktes 56 gravar (10129 visade sig att inte vara en grav). Ytterligare två gravar registrerades vid klockstapelfundamentet, men grävdes inte ut. Sammanlagt 47 gravar grävdes i kyrkans långhus och nio gravar runt klockstapeln. Gravarna under och runt klockstapelfundamentet var många störda av nedgrävningen till stenfundamentet samt tilltryckta av de stora stenarna. En grav vid klockstapeln gick att osteologiskt bedöma, maturus (40-59 år).

Skeletten i 31 gravar i långhuset gick att åldersbedöma, 28 stycken analyserades osteologiskt. Totalt 20 av dessa individer kunde fastställas vara vuxna i olika åldrar. Av dessa kunde tio stycken bedömas tillhöra åldersgruppen adult (20+). Utifrån tandslitaget kunde en mer specifik ålder ges till de övriga vuxna. Två stycken var över 25 år, tre stycken var mellan 25-35 år och hamnar i åldersgruppen adultus (20-39 år). Tre stycken var mellan 35-45 år och två var över 45 år och tillhör åldersgruppen maturus (40-59 år). Två individer var runt 20 år och hamnar mellan åldersgrupperna juvenilis (15-19 år) och adult (20+). Könbedömning ha kunnat utföras på fem av de vuxna individerna, tre män och två kvinnor. Totalt nio gravar kunde bedömas vara barngravar. De flesta av barnen var spädbarn (infant), tre av dessa bedömdes utifrån kistans storlek. Två av barnen var lite äldre, 1-6 år (infans I). Grav 6882 var en dubbelgrav och där låg tillsammans med en vuxen individ ett barn runt 6 år (infans I).

Inga skelettförändringar har kunnat urskiljas på skeletten. Men bland individer i olika åldrar har fyra stycken haft tandsten och tre andra har haft karies.

FIGUR 2. ÅLDERSFÖRDELNING VID ANALYS 2004

TABELL 6.
Gravar i långhuset 2004

Grav nr	Åldersgrupp	kön	Tandstatus	Analys	Skelett
Grav 6443	Adult		Tandsten	*	
Grav 6518	Adult			*	
Grav 6600	Maturus	?		*	
Grav 6865	Adultus		Karis, Tandsten	*	
Grav 6866	Infant			*	
Grav 6882	Maturus			*	
Grav 6883	Adult	M		*	
Grav 6957	Adultus	K		*	
Grav 7021	Maturus			*	
Grav 7063	Infans I			*	
Grav 7180	Adultus			*	
Grav 7185	Adult		Tandsten	*	
Grav 7579	Adult			*	
Grav 8019	Adult	M?		*	
Grav 8381	Juv/Adult		Tandsten	*	
Grav 8684	Adultus			*	
Grav 8995	Maturus		Karies	*	
Grav 9126	Infans I			*	
Grav 9127	Infant			*	
Grav 9142	Adultus			*	
Grav 9395	Adult			*	
Grav 9409	Adult	K?		*	
Grav 9548	Infant			*	
Grav 9572	Maturus			*	
Grav 9744					
Grav 9746	Adult			*	
Grav 9999	Adult	M		*	
Grav 10050					
Grav 10051	Infant				Nej

Grav 10556					Nej
Grav 10559					
Grav 10583					
Grav 10742	Infant				Nej
Grav 10824	Adult			*	
Grav 10860					Nej
Grav 11018					
Grav 11038					Nej
Grav 11065	Infans I-II				Nej
Grav 11068	Infant				Nej
Grav 11069					
Grav 11130					
Grav 11185					
Grav 30310					Nej
Grav 30311					Nej
Grav 30312					Nej
Grav 30313					Nej
Grav 30314					Nej

Tabell 7.

Gravar vid Klockstapeln 2004

Grav nr	Åldersgrupp	Kön	Analys	Skelett	Anmärkning
Grav 11163					
Grav 11235					
Grav 11273				Nej	
Grav 11294				Nej	
Grav 11303					
Grav 11334					
Grav 11520	Maturus		*		
Grav 11533					
Grav 11636					Ej grävd
Grav 11652					Ej grävd
Grav 11820					

* Skelett som var tillräckligt bevarade för osteologisk analys.

Sammanfattning

Sommaren åren 2002, 2003 och 2004 utfördes arkeologisk forskningsundersökning vid Södra Råda gamla kyrka som brann ned hösten 2001. Den osteologiska analysen har i fält utförts av Agneta Ohlsson under sommaren 2003 och 2004. Skeletten visade sig var i så dåligt skick att en fältanalys var enda möjligheten för att ta tillvara den osteologiska informationen. Sammanlagt 97 gravar undersöktes under åren 2003 och 2004. Totalt 42 av dessa kunde analyseras osteologiskt. I övriga fall var benen så porösa eller sågs endast som en mörkfärgning eller inte alls, vilket omöjliggjorde en analys. En könsfördelning har varit svår att genomföra, fem män samt tre kvinnor kunde med säkerhet könsbedömas. Man har dock kunnat se att främst vuxna individer begravts i långhuset. De yngsta och bäst bevarade skeletten fanns i gravkammaren i koret. I

koret fanns även ett stort antal av de barngravar som hittades. Sammanlagt 45 av gravarna i kyrkan gick att åldersbedöma.

Referenser

Arcini, C. 1999. Health and Disease in Early Lund. *Archaeologica Lundensia VIII*. Lund.

Bass, W. M. 1987. Human Osteology. A Laboratory And Field Manual. Missouri Archaeological Society. Columbia.

Brothwell, D. R. 1981. Digging up Bones. British Museum.

Bukistra, J, E. & Ubelaker, D, H. 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Arkansas Archeological Survey Research Series no. 44. Arkansas.

Figurer

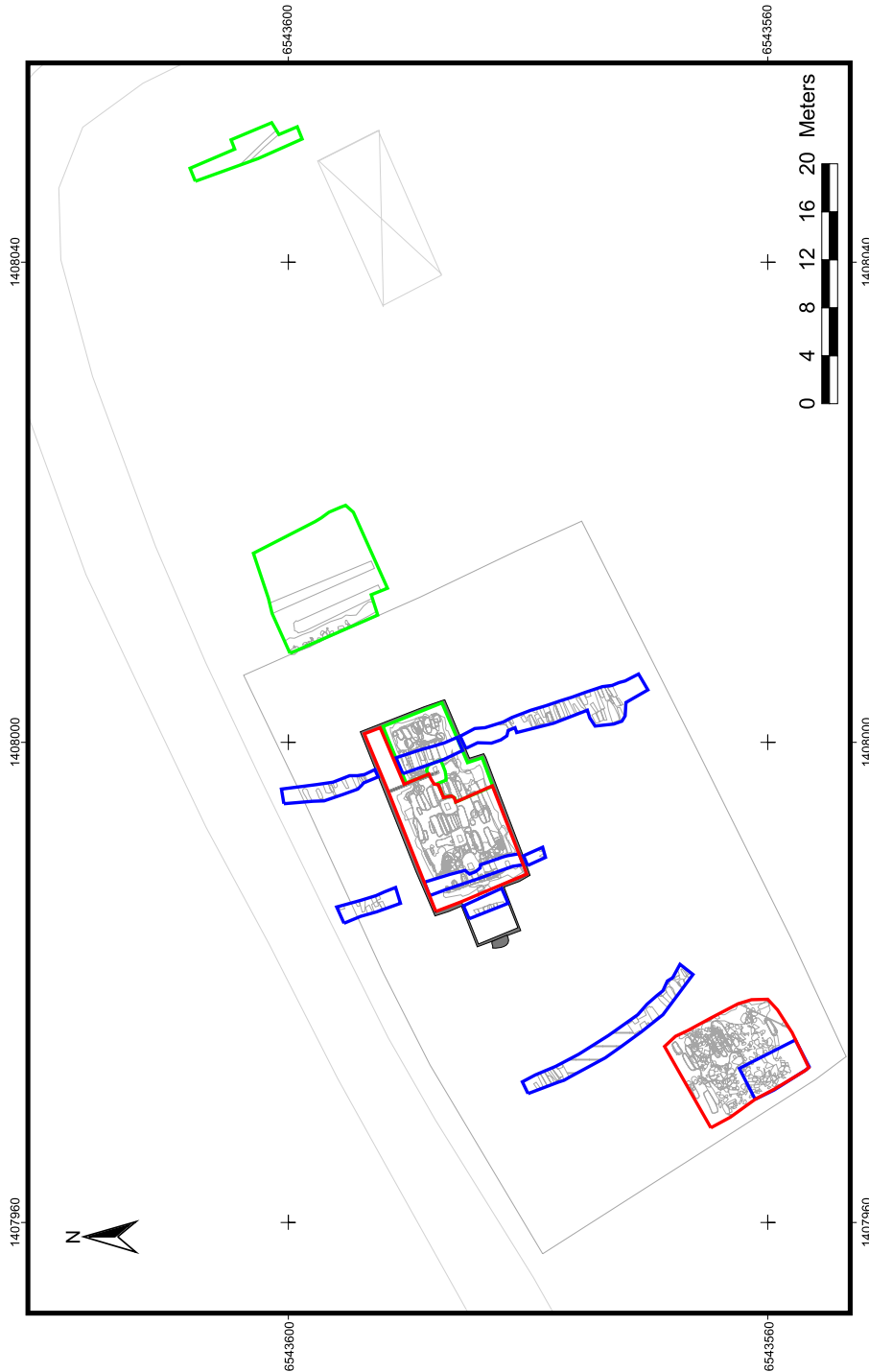

Fig. 1. Schaktplan med samtliga schakt vid Södra Råda gamla kyrkplats. 2002 års schakt i blått, 2003 års schakt i grönt och 2004 års schakt i rött.

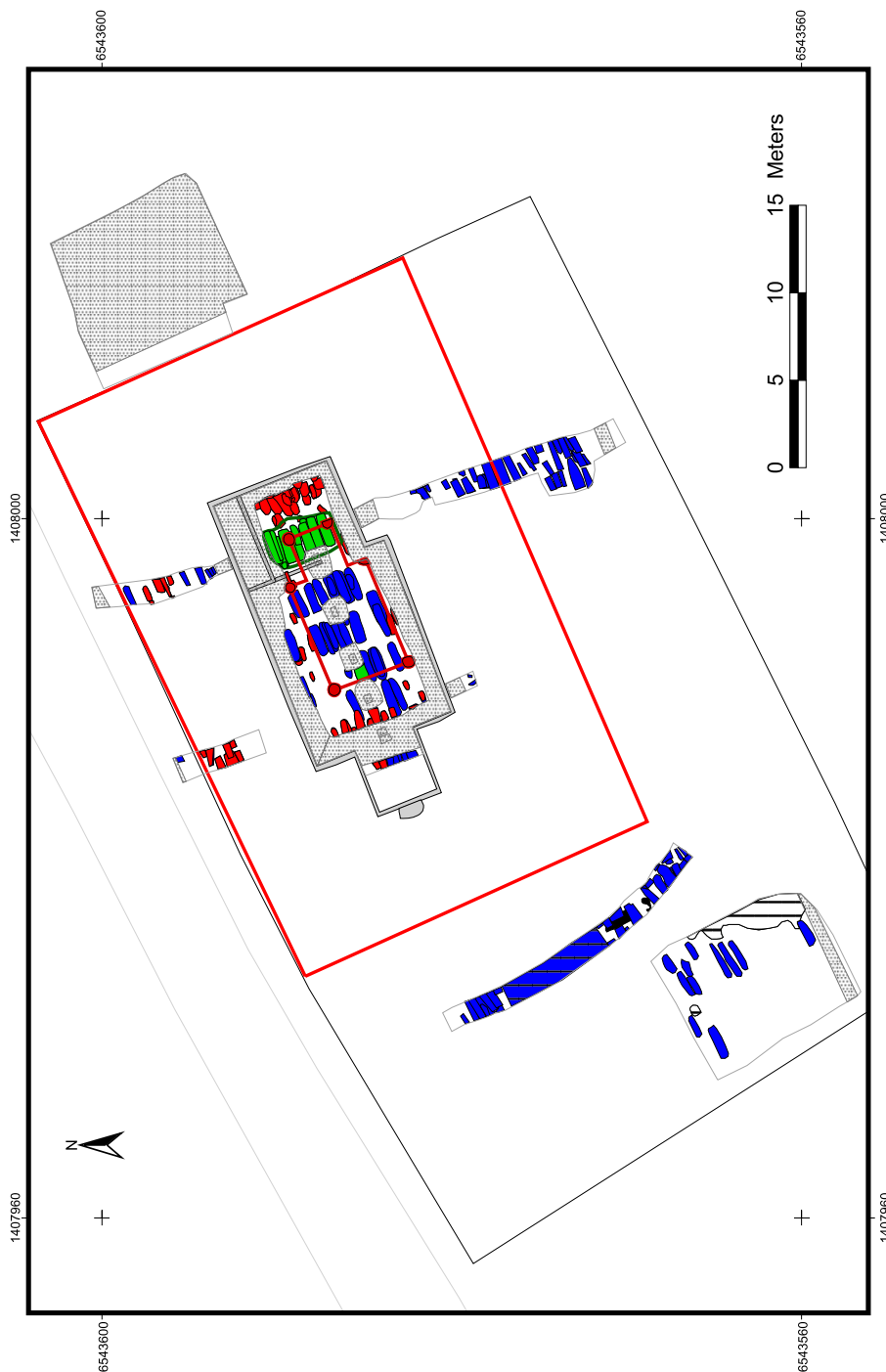
Fig.2. Schaktplan inne i kyrkan med samtliga undersökta anläggningar. 2004 års schakt markerat med rött. Sentida störningargräskrafferade, gravar rosa, stenar grå, stavkyrkan mörkgrön. De förhistoriska brandlagren och anläggningarna ljus turkosa, härden mörkt turkos. Det sentida kulturlagret ljusgrönt. Gravkammaren i koret markerat med mörkblått.

Fig 3. Mynt från stavkyrkans nordvästra stolphål. Präglat under kung Erik Knutsson mellan 1208 och 1216. Foto Gabriel Hildebrand, KMK

Fig. 4. Grävningen i full gång inne i kyrkan. I förgrunden syns stavkyrkans sydvästra stolphål. Foto Ulrika Wallebom (Unr 4060:37).

Fig 5. Schaktplan med samtliga 210 undersökta gravar. Gravar samtida med stavkyrkan markerade med rött, gravar samtida med timmerkyrkan markerade med blått och de sentida gravarna inne i kyrkans kor och långhus markerade med grönt. Kyrkogården kan ursprungligen ha varit mycket mindre än idag. Den möjliga begränsningen på kyrkogården under stavkyrkotid markerat med rött.

Fig 6. Dubbelgraven G 6882 inne i kyrkans långhus innehöll en äldre kvinna och ett barn som dog i 6-årsåldern. Foto Martin Edlund (Unr 4060: 20).

Fig 7. På denna bild som måste ha tagits i slutet av 1800-talet syns lite av den läktare som stod i långhusets västra del. Läktaren byggdes åren 1723 och revs år 1897. Foto ATA.

Fig 8. Sakristian under utgrävning. Den eventuella vinkällare som ska ha funnits här förstördes i samband med 1913 års renovering. Foto Ulrika Wallebom (Unr 4060:45).

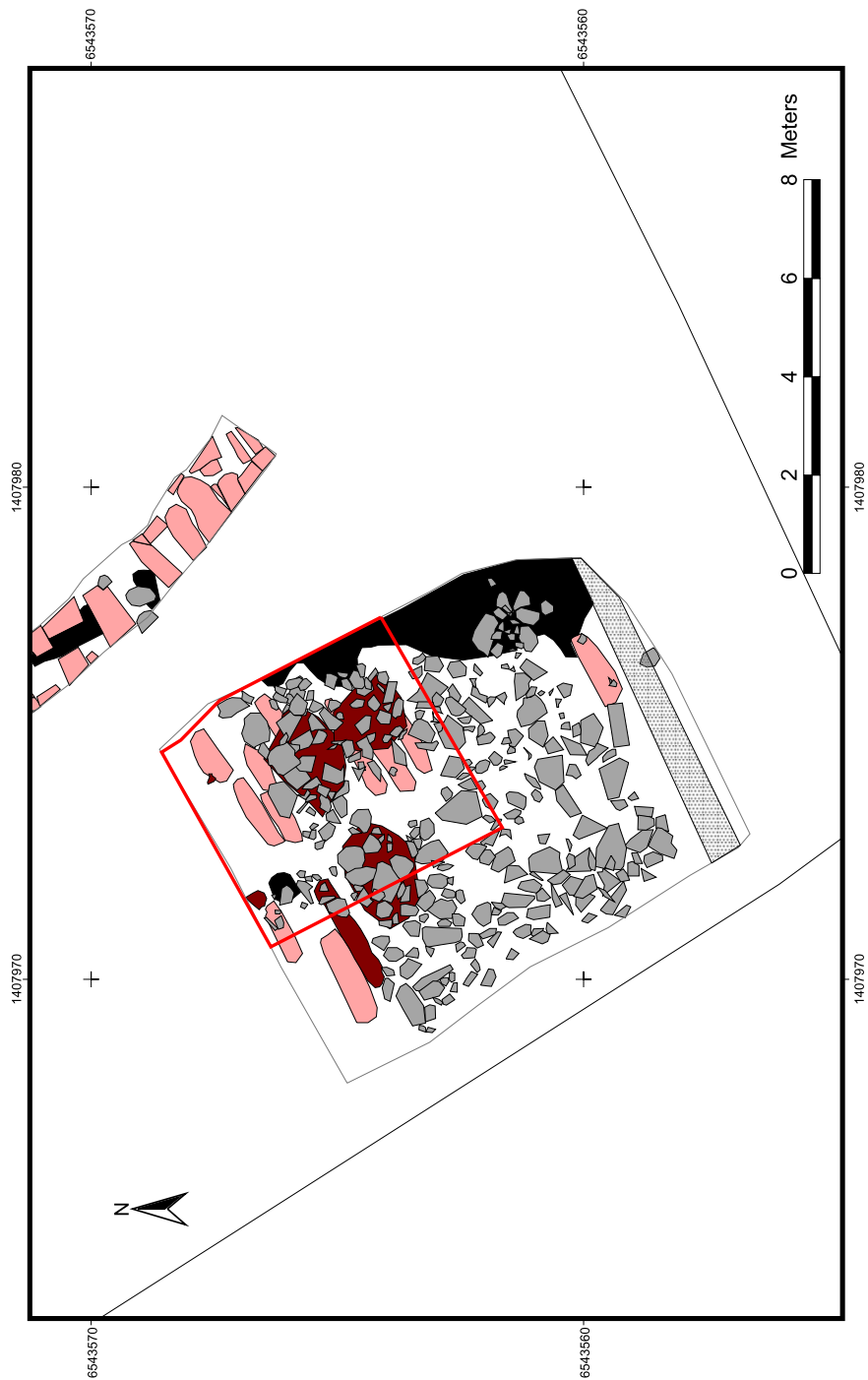

Fig 9. Schaktplan över klockstapelfundamentet. Sentida störning gråskrafferad, stenar grå, gravarna rosa, sotlagren svarta och de rödaktiga kulturlagren mörkröda. Den del som grävdes ut ned till orörd sand markerad med röd rektangel.

Fig 10. Klockstapelfundamentet framrensat. Foto från ovan av Martin Edlund (Unr 4060:14).

Fig 11. Grav 6885 i långhusets norra del. Även om skelettet var dåligt bevarat syntes kroppens konturer tydligt. Foto Andreas Åhman (Unr 4060:17).

